

ЖОЛТЕ

В.ВІННИЧЕНКО

ТВОРИ

КООПЕРАТИВНЕ ВВ. "ЛУХ"
ХАРКІВ-КИЇВ.

[891.79—32 (В.ІІ.01)]

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

В. ВИННИЧЕНКО

11.617

ТВОРИ

Том ІІ.

ДИМ. ТЕМНА СИЛА. ХТО ВОРОГ.
НА ПРИСТАНІ. „УМІРКОВАНИЙ“
ТА „ЩИРИЙ“. РАБ КРАСИ.
МАЛОРОС - ЄВРОПЕЄЦЬ.
ГОЛОД. ЧЕСТЬ. ЛАН-
ЦЮГ. „СОЛДА-
ТИКИ“.

~~08810~~
35680

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

Дв. 1940

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—КИЇВ
1923.

Львівська державна
наукова бібліотека

№

258

КИЇВ.

Державний Трест „Київ—Друк“, 8-ма друкарня
вул. Л. Толстого (був. Караваївська) Ч. 5.

Д. У. Д. 2908.

1923.

1045. Тираж 3000

ДИМ.

МНД

Д и м.

Різдвяна казка.

Ласкавий читачу мій, розкажу тобі казку. Я знаю, ти звик на різдвяні свята послухати казки; я знаю, ти й без свята завжди охочий до неї; ти завжди, як пелюшками дитину, любиш обгортать свою душу казками й колисати її, наспівуючи про чудодіїв-котів, що навівають солодкі сни. Я знаю, ти завжди охочий обгорнути своє серце в найбрудніше дрантя, щоб захистити його від суворого вітру життя.

Обгорнись же моєю казкою—вона тепла, як те дрантя, яким обгортаються старці; вона тепла, як залізо кайданів; вона мельодична, як пісня страждання й неволі.

Слухай же, ласкавий читачу, моєї казки.

Діялось це... діялось це не тоді, як людей було трохи, а тоді вже, як було їх багато, дуже багато; і не тоді це діялось, читачу, як по річках та ставках текло молоко та меди, а як в річки та ставки текли морями кров, та сльози, та піт.

З цього, слухай же, й почалося усе. В тих місцях, читачу, де падав цей піт, ці сльози, ця кров, там стала земля парувати. Стала земля парувати, стала та пара здійматись угору, стала рости і

зробилася з неї великая хмара, хмара Життя. І де більше лилось того поту, тих сліз, тої крові, то все більше росла тая хмара, великая хмара Життя. А як дійшла вона до своєї пори, то родилося з неї двоє дітей, двоє синів Життя: Вперед і Назад.

Родились вони. І як тільки родились, так стали люто ворогувати між собою, стали люто битись вони між собою, ці сини Життя: бо те, з чого плакав Вперед, з того Назад сміявся, а з чого співав Вперед з того Назад лютував. Бо Вперед любив сонце, боротьбу і людей, а Назад... Що любив Назад? Що ж, як не те, що боїться сонця, боротьби і людей...

Бо Вперед любив сонце, боротьбу і людей; а через це він встромляв цим людям у груди замість серця пекучі жарини, він давав їм неспокійні, колючі думки, хльоскав їх голодом і страхіттям Життя, він вливав їм у жили жагучого раювання побід, боротьби, гнівом і гордістю очі запалював їм—і ці люде ішли, і тяглися за ним, і раділи, й страждали.

А Назад виймав людям серце, клав на місце його холодну, ненажерливу жабу, яка глitala радощі Життя, глitala вогонь його та світло і завжди була холодна та чорна. Назад обгортав людей золотом, він обковував їх цим трухлявим отруйним золотом, яке боялося сокири думки. Він обкурював людей чадом лінощів і спокою і люде боялись руху і праці, боялись великого хвилювання. Через це вони любили Назада і не любили окутаних злиднями, неспокійних, гнівних людей Вперада.

Через це люде бились, через це лилась кров, і сльози, і піт, якими годувалися жаби людей Назада. І де більше лилось цього всього, там більше

росли та бились Вперед і Назад, ці сини Життя.

Отож, читачу, в одній країні, де не молоко текло в річках, а кров у річки, там боролись між собою ці два сини Життя.

Ох, люто боролись вони! І був зверху то Вперед, то Назад, то знову Вперед, то знову Назад. І коли перетягував Вперед, то сонце весело сміялось, і ставала весна, і каміння цвітом цвіло, і риби співали, мовчазні, полохливі риби. А коли перетягував Назад, то ставала тьма і сонце ховалось. А в тьмі лютувала негода, в'яли квіти Життя і люде гризли людей. Люде хапали младенців і головами їх били мокрі з крові каміння; люди пороли черева матерів і волочили кишки їх, топчучи ногами; люде за хвилину вбивали сотні людей. І піднімалась до байдужого неба крівава пара, і чад душного страждання стеливсь по землі. І чад той дурманив розум і люде самі гризли собі серця, точили свою кров і в страшенній тьмі ворогів обіймали, а друзів душили.

О, я знаю, читачу, ти не віриш мені. Не вірь і не бійсь, мій читачу—це ж казка, це тільки казка, це ж тільки в казках бувають страхіття. Не бійсь і не думай, бо як вдумаєшся, як схочеш збагнути все страхіття цієї казки, то запалиться спокійне серце твоє і згорить брудне та тепле дрантя його і стане воно болючою червоною жариною. І не будуть коти чудодії навівать тобі більш спокійних снів після смачної святочної вечері.

Отож, слухай, читачу: в один такий час, коли в тій країні стояла чадна тьма, коли пугачі пугали на темних могилах і гордо ходив по зморожених трупах Назад, цей Назад зустрівся з Впередом.

— Ну?—посміхнувся Назад—Скоряєшся? Чи ще хочеш битись?

— А хіба на землі нема вже ні радощів, ні мук, щоб я не схотів більше битись?—промовив Вперед.—Хіба вже всюди у грудях червоні пекучі жарини згоріли на сірий байдужий попіл? Хіба скрізь уже розум людський, це просторе і хмарне небо, де б'ють вогневі блискавиці, зійшов на стояче, тягуче болото, де ледве ворухатся черви-думки?

— А що, як скрізь?—скрикнув Назад.
Вперед посміхнувся.

— Ну, а що, як скрізь? Скоряєшся тоді?—жадно повторив Назад.—І будеш служити мені?

— Скоряюсь і буду служити,—промовив Вперед.

— Добре! Коли так, то ходім. Ходім, я покажу тобі тих, у яких були великі, найбільші жарини. Я покажу тобі тих, які блискали попереду всіх вогневими блискавицями. Найкращих твоїх покажу. Гляди ж!

— Ходім...—посміхнувся Вперед.

І вони полетіли.

Небо ночі з морозу було темне, глибоке, а зорі розчервонілись і весело-дрібно підстрибували, щоб зогрітись. Внизу спала земля..., а може й не спала, а тільки думала щось велике й таємне. Села, убогі на радість, багаті на сльози, обідрані села скорчившись лежали в ярах та балках, мов старчата в рівчаках, силкуючись нагріти собою своє тоще, нещаснее тіло. Фуга гралася снігом і сипала ним із степів на беззахисні села, не знаючи, що їм і так занадто холодно.

Вперед і Назад зупинились над городом. Він не спав і горів ріжними вогнями, пускаючи од себе в темне небо широке, срібне сяєво. На краю його, аж у полі, там, де не було його веселих вогнів, стояв темний, великий будинок. Наче виш-

товханий од себе тими будинками города, самотою стояв він і злісно вишкіряв на їх довгі ряди своїх вікон. Обведений високим муром, він одгородив себе від тих веселих, скупчених будиночків і понуро мовчав. Круг стін його ходили якісь люде з залізом для вбивання й часами нудливо, пронизувато свистіли. День-у-день вони ходили, і свистіли, і пильно дивились на всі боки, й не підпускали нічого живого до мурів самотнього будинку.

— Дивись тепер!—сказав Назад.

І Вперед став дивитись,

Стіни стали, як скло, весь же будинок і все, що було там у йому, стало видно, як на долоні.

Знаєш, читачу мій, ти цей будинок? Це—не будинок, це—скриня, здоровенная, мертвая скриня, зроблена з каміння, старого, промоклого слізьми каміння. А вся ця скриня поділена на клітки, схожі одна на одну, як один арештанський халат на другий; по клітках же тих усе люде, і люде, і люде. Повна скриня людей, стара, прокопчена муками скриня!

Став дивитись Вперед і став впізнавать він тих людей за тих, які йшли за ним, які мали у грудях червоні, пекучі жарини.

І побачив Вперед, що не було їм у грудях жарин тих; не було замість серця ні жарин, ні попілу, а був тільки... дим, густий, бурий, гнітучий дим. І бачив Вперед, як цей дим піднімався їм у голови і видно було йому, як від цього чаділи їх думки, як мляво вони рухались; видно було, як бились вони, ці думки, об стіни кліток, як товклись одна об одну, як від цього вони обтирались, робились маленькими, плескóватими, нікчемними. Дим цей проходив людям в кров і рухи їм були безживні, байдужі, ліниві, а на блідих, сі-

рих обличчях не сміялася ніжність, не світилися вони раюванням. Ах, Вперед бачив, що дим цей пройшов їм у очі, у їх тверді, блискучі, горді очі, і від його вони стали п'яними, тупими, темними.

І мовчки дивився Вперед, як тупо рухались ці люде в клітках своїх, як мляво бились їх думи об стіни цих кліток, безсило падаючи назад у задимлений мозок. Мовчки дививсь він, як стіни кліток насували на людей, стискували, мов пресом, їх груди і груди стискувались болем, а з них видувались сльози; і сльози ті падали на серце, шкварчали на жару його, і від того йшов оттой дим. А з диму того часами запалювались і гасли вогники, вогники одчаю, маленької злости, маленького суму, поганенькі, смердючі вогники, од яких тільки чаділо. І не бачив Вперед тих ниток вогневих, що в'язали, vzdимали колись вогонь їх жарин, а були це люде самотні, кожний сам по собі, кожний чужий до всіх.

І тупо, мляво рухались, кишіли, як черви, ці люде, в яких замість серця були колись в грудях червоні болючі жарини.

І мовчки дивився на їх Вперед.

Тоді посміхнувся Назад і спитав:

— Ну, що? Де ж їхній жар?

— Я не бачу ні жару, ні попілу, — тихо промовив Вперед. — У їх в грудях дим, їм треба вітру.

— Хіба ти хочеш, щоб вітер розметав попіл?

— Я не бачу ні жару, ні попілу, — сказав Вперед.

— Ти не бачиш? Ну, ходім до їх ближче, я покажу тобі цей попіл. Ходім.

Стіни скрині стали знов кам'яними, брудними, продіравленими рядами загратованих вікон, з яких вибивалось безсиле, мляве світло. Знову видно було, як ця скриня, ця голова величезного

страховища, злісно вишкіряла свої жовті зуби, ждучи, щоб глитнути веселі вогники города.

Назад і Вперед незримо пройшли порожнім подвір'ям і ввійшли через замкнені грубі двері у скриню. Темними сходами, по яких бігала луна, пройшли вони до других замкнених дверей і безшумно пройшли і крізь їх. Опинились вони в довгій, низькій норі, в якій не було нічого, крім рядів замкнених дверей з обох боків, двох ламп на стелі, що понуро переморгувались між собою з двох кінців її, та одного чоловіка з пучком ключів за поясом. Чоловік цей сидів у кутку і тупо дививсь перед себе і круг його застигла тиша, таємнича, важка, а на тлі її десь виривались приглушені стінами звуки людських голосів і вітер, заблудившись у коміні, безнадійно й жалібно плавав за волею.

Назад і Вперед безшумно підійшли до замкнених дверей, незримо пройшли крізь їх і стали в одній із кліток. Сіра і гола, як череп порожній, вона дивилась в темну ніч своїми двома вікнами-очима й мовчала. З обох боків їй були широкі і довгі помости, на яких лежали й сиділи люде, а по середині стояв довгий голий і старий, як спорохніла домовина, стіл. На домовині цій стояла лампочка, нещасна, підсліпувата, як знівечена життям бабуса і боязко, несміло блимала своїм світлечком, мов залякана тьмою, що насувала на неї з кутків черепа. А коло неї сиділо трое людей: двоє з їх совали якісь чорні й білі баньки по столі, на якому були намальовані квадратики, а третій з широкими щелепами й смуглявим, як стара кістка, лицем дивився на їх руки й квадратики. І у всіх трьох обличчя були тупі, мляві, байдужі. А по клітці від стіни до стіни ходив хлопчик, рум'яненкокий, кучерявий хлопчик з

дитячим легким пухом на щоках і... не дитячими тяжкими кайданами на дитячих ногах. Він ходив, розкорячуючи ноги, а кайдани теліпались йому коло цих ніг, бились об їх і різко, без ладу брязкотіли.

На помості ж лежали темні постаті людей, а на головах їм лежав важкий, незграбний сон і тупо давив ці голови до помосту.

Череп мовчав, а в йому, як скрегіт зубів його, брязкотіли кайдани кучерявого хлопчика.

Хлопчик часами ставав, поправляв пояс, до якого чіплялись кайдани і придавлював в очах блиск гордощів і задоволення. Потім знову ходив, знову слухав, як брязчали кайдани. А в кутку на помості лежав чоловік з блідим лицем і, не придавлюючи блиску очей своїх, також слухав той брязкіт кайданів. І бачив Вперед, що той брязкіт через дим не доходив до вух серця їх і не могли вони почути, про що брязкотіли кайдани; не могли вони почути, як брязкотіли вони про те, яка тепла кров в цього хлопчика і як любо їм, цим холодним кайданам, пити кров цю дитячу. Вони не могли бачити, як вип'ють ці кайдани рум'янець і блиск очей хлопчика, як одпадуть з його ніг вже тоді ці дві залізні, холодні гадюки, коли не буде вже більше у хлопчика теплої, любові крові.

І бачив Вперед, що не було вогневої нитки між ними, а був тільки дим, а в диму горіло по вогнику: один вогник задоволення, а другий поганенький жовтий вогник роздратовання.

Хлопчик знов зупинився, поклав ногу на лаву й, неначе поправляючи, став гратись блискучими, міцними гадюками. Залізо брязкало різко, дзвінко, огидливо.

Жовтий вогник спалахнув у грудях блілого

чоловіка й раптом виштовхнув цілий пук слів:

— Годі вам брязкати там своїми ідіотськими кайданами! Що це таке справді? Дайте ж спокій нам!

Хлопчик перестав гратись і, повернувшись до блілого чоловіка, здивованно спитав:

— Що таке?

— Таке, що ви надокучили з своїми кайданами! Спати через вас не можна. Дістали, то й лежіть тихо, а любитись нема чого.

Ті, що сиділи за столом, ті, що мертво лежали, заворушились і стали дивитись до блілого чоловіка. Хлопчик ніяково посміхнувся й зняв ногу з лави.

— Хай пограється, — байдуже-насмішкувато вилетів з темного кутка чийсь голос. — Він, як родився, все ждав їх та аж тепер дістав.

Хлопчик сів на лаву й, почервонівши, мовчав.

І бачив Вперед, як стиснулись груди йому, як видавили вони гарячу сльозу, і сльоза та впала на серце, і прорізала великий слід у йому. І клубом піднявся дим у грудях йому.

А чоловік з блідим лицем устав з помосту й заходив по клітці, злісно одкидаючи з лоба блискуче волосся.

— А ви теж не ходіть! — раптом вилетів од помосту новий голос. — Чого ж самі стукаєте ногами?

— Інтелігентам можна, — засміявся насмішкуватий голос.

Чоловік з блідим лицем ходив, одкидаючи з лоба волосся, не дивлячись туди, звідки вилітали голоси; він пильно дивився собі в груди, де горів жовтий злий вогник.

— Інтелігентам все можна, — задумано сказав

чоловік з смуглявим, як стара кістка, лицем:—їм усе можна, так усе можна, що вже й кайданами не брязкай... А робочий... Плювають на робочого.. Він звук свинею жити...

— Правильно...—тупо сказав його сусіда й посунув рукою чорну баньку.

— Ви говорите дурниці!—глухо сказав, не зупиняючись, чоловік з блідим лицем.

— Та, звісно, ми—дурні, не вчились. І справді дурні, що не вчились, а робили весь вік, щоб ви могли вчитись...

Тоді, чоловік з блідим лицем зупинився, ще більш поблід і почав говорити.

І бачив Вперед, що він говорив те, що йшло йому від жовтого вогника й диму. І бачив Вперед, як ці слова, нагріті жовтим вогником і прокоптілі димом, влітали в мозок і груди тим людям, а в грудях тим людям починали горіти теж жовті, злі вогники і вогники ці виштовхували з язика колючі, ущіпливі слова, несправедливі, смердючі. Слова ці гасали по клітці, поганили повітря і важко стало дихати від їх.

— Ну, що? Де їхній жар?—спитав Назад Вперада.

— Дим їм у грудях...—сумно промовив Вперед і пішов з тої клітки.

— Ти—або впертий, або сліпий!—сказав Назад і повів його в другу клітку.

Тут теж боязко блимала залякана лямпочка і теж повзла на неї тьма з кутків клітки. Люде ж ходили, сиділи, лежали і всі вони не мовчали й не балакали, а, тупо дивлячись поперед себе, роззявляли роти й виштовхували з грудей довгі, голосні низки звуків. Вони співали.

І бачив Вперед, що темно було їм у грудях і не було в них навіть вогників, а тільки дим.

Вони співали про Впереда й Назада, двох синів Життя; але не горіло їм світло у грудях. Вони байдуже, мляво і тупо співали про пекуче горе, про радість перемоги, про батька двох синів Життя. Вони палкі слова гніву, горді слова боротьби обгортали сірими, крикливими низкими звуками і мляво, одноманітно виштовхували їх в клітку. І слова ці, ці іскри вогневі, що втягують в єдине полум'я жарини серцець, ці горючі слова не гріли їм серця задимленого, не кололи мозка сплячого: вони бились об стіни клітки й верталися в вухах людям холодним порохом. А люде знов виштовхували їх, волочили їх задимленими устами, і не горіли від їх, і не чули їх. Вони співали.

І страшно було від цього в цій клітці, як від мертвяків, що з блідо-холодними лицами танцюють своїми задубілими, безживними ногами палкий, жагучий танець Життя.

— Ну, що? Де їхній жар?—спитався Назад.

— Дим їм великий у грудях...—сумно промовив Вперед і тихо вийшов з тої клітки.

— Ти—впертий!—з досадою скрикнув Назад і повів його в третю клітку.

* * *

Тут було шумно, люде не лежали мертвими трупами і тьма наче одсунулась в кутки, боячись крику. Ці люде рухались і рухались думки їх. Думки їх напружено пнули, робились гострими і цупко хапались за кожне слово, що літало в цій клітці. Тут балакали й змагались про двох синів Життя, Впереда й Назада.

— Для перемоги народу треба насамперед його з'єднання!—з притиском і запалом говорив один з тих людей, шарпаючи себе за борідку.—Треба

кожну прояву життя його використовувати для цього. Треба кожний атом сил його бережно збирати й складати до купи. І от з цього погляду я не можу признати певною тактику наших противників. Ні, помиляються ті, що думають, ніби сила народу в тому, щоб заплющувати йому очі на Життя. Ми бажаєм повного життя, ми бажаєм повного щастя, треба ж і повними силами здобувати його!...

Він говорив з притиском і запалом, подивляючись часом на чоловіка з кучерявим чубом, що ходив по клітці й злісно ловив його слова, покручуючи вуса. Чоловік з кучерявим чубом хапав ці слова, поспішно, як яблука, перевертав їх туди й сюди і, знайшовши гниле місце, злорадно одкладав їх убік. А чоловік з борідкою подивлявся на його й злісно посміхавсь.

Вони змагались про Вперед і Назад, про з'єднання людей Вперед, але бачив Вперед, що самі вони були самотні і кожний був чужий кожному. І бачив Вперед тільки дим їм у грудях, а в диму блищали маленькі вогники злости і не бачив Вперед там тої жарини, яка випіка роздратовання й горить великим гнівом і великою злістю. І бачав Вперед, що не за його бились і гризлились ці люде думками, а з диму гнітучого, за злість свою маленьку.

Чоловік з борідкою скінчив і почав говорити чоловік з кучерявим чубом. Він виймав гнилі, одкладені вбік слова і став шпурляти ними в лице хазяїну їх. Він обливав їх піною свого задимленого маленького роздратовання і ляпав ними в лице противникові. Він злорадісно посміхавсь і шпурляв своїм роздратованням в лице противникові; і противник від того кусав його поглядами, а в клітці стояв сміх і крики.

І бачив Вперед, що не за його, бились ці люде думками.

І довго говорив чоловік з кучерявим чубом, а чоловік з борідкою лежав на помості й не рухався.

— Одчиніть вікно!—раптом крикнув чийсь голос.

— Не треба!... Холодно...

— Одчиняйте...

— Не треба!...

Хотіли й не хотіли, крики змішалися, сміх з роздратованням, а чоловік з кучерявим чубом нетерпляче ждав.

Тоді чоловік з борідкою, що лежав і не рухався, підвівся й сердито сказав:

— Я не дозволю одчиняти вікна. Я—хворий.

Тоді той, що ждав, той, що хотів, щоб його слухали далі, рішуче підбіг до вікна й одчинив його настіж.

І побачив Вперед, як в грудях противника його спалахнув злий вогник і з вогника того стрибнуло слово:

— Поганець!

І слово це встрибнуло в груди чоловіка з кучерявим чубом, ввірвалося в дим, запалило жовті вогники й струсило кров йому. І бачили всі, що були там, як замахнулась рука чоловіка з кучерявим чубом і з ляскотом впала на лице чоловіка з борідкою.

І тихо стало. Десь далеко із темної ночі бігли в клітку крізь вікно звуки життя і холодно дихав мороз білою парою.

І видно було Впередові, як в грудях тим людям в диму загорілися вогники сорому й шугнули гарячою кров'ю в лице. Мовчки сів ударений чоловік і серед мовчання ліг головою униз на поміст.

— Ну, що? Де їхній жар?—спитався Назад.

— Дим їм у грудях, великий їм дим,—сумно промовив Вперед.

— А попілу не бачиш?

— Я не бачу ні попілу, ні жару.

Тоді злісно і мовчки схопився Назад і потяг Впереда ще в одну клітку.

* * *

Тут теж було шумно, тут також сміялись, але не сміхом радощів, не тим сміхом сміялися тут, що пада росою на висохлу душу, а сміхом диму, сухим і крикливим. Серед клітки ж і сміху стояв чоловік в чорній сорочці. Стоячи й похмуро дивлячись униз, чоловік говорив:

— Ви, товаришу-старосто, обижаєте нашу камеру... їй-богу, обижаєте.

— Ну, от!—нетерпляче скрикнув чоловік у чорній сорочці.—Ще один! Ви дасте мені спокій сьогодні, чи ні? Чого вам треба?

— Нам треба, щоб ви той, щоб ви по совісті робили. Ви он другим даєте всякі пундики, а нам оселедці та оселедці... Який же тут порядок? Комуна—так значить треба, щоб всім нарівно, а ви, як інтелігенту, дак що лучче, а нам мужикам що гірше. Або от папіросники... Ви дали нам три папіросники на всю камеру, а ті забрали їх у власність і не дають нікому... Що ж то за комуна така? Соціялістам так не годиться робить...

— Товаришу, і при соціалізмі будуть власники на папіросники!—зачувся ззаду крик і сміх.

— Та мовчіть ви там, ради бога,—з досадою озирнувся чоловік у чорній сорочці.—Що вам, товаришу, треба од мене? Що? Я несправедливо роздаю їжу? Обижаю? Ну, то вибірайте собі другого, хай робить краще... Годі... Що вам треба?

Папіросників? Нема! Тютюну? Нема!... Нічого нема, бо з волі нічого нам не дають.

Чоловік у синій сорочці вислухав і знов, потупившись, почав:

— От у сусідів смажать собі м'ясо... Бо вони не оддають його в комуна... А ми що... мужики, нам м'яса неносять.

— Ну, то ріжте мене і смажте! Ріжте! Нате, ріжте!...

У клітці засміялись.

Чоловік у синій сорочці підвів голову і, видно було Впередові, як світилися йому очі тим жовтим вогником, що спалахнув у грудях і вогник той заговорив:

— Та ви не кричіть! Не злякаєте. Краще б поменше собі крали нашого м'яса... Інтелігенти!.. Ач! На волі дак лізуть до нас і братами звуть, а тут... Буржуї!

І, повернувшись, вийшов чоловік з тої клітки, а серед неї зачувся сміх і гнівні викрики.

* * *

— Ну? Ще чого тобі треба?—спитався Назад.

— Мені треба вітру для їх. Дим їм у грудях, не видно за димом ні жару, ні попелу,—промовив Вперед.

— Ти хочеш, щоб вітер розметав їх попіл?

— Хай розметає, хай краще нічого, ніж попіл!

— Ти впертий самохвалько!—скрикнув Назад:—ти не хочеш бачити попелу, ти не хочеш бачити сили моєї. Дивись, ти—самохвалько: я сонце їх мрій примусив сходити на заході й заходити на сході; їх власним вогнем я запалив їх слюзи і з того вийшов попіл і дим; я зробив їм так, що вони самі наступили ногами

на свою душу і розривають її, не відаючи того. І ти ще не бачиш сили моеї?! І ти ще битися хочеш зо мною? Не ти, а я—коханий син Життя і ти служитимеш мені, а не я тобі!... Скоряйся же!

— Скоряється той, хто не любить Життю,— промовив Вперед.

— А ти любий Життю?—засміявся Назад.— Самохвалько сліпий, ти поглянь: ти насипав їм жару у груди, ти хотів всі жарини людей цих у єдине полум'я скласти, ти огиду до бруду Життя надихав їм у душу, ти вливав їм у жили гордої крові... І поглянь же, поглянь, що зробив з ними я, з тими т в о ї м и людьми: твій вогонь не пече уже їх і їм холодно й нудно від його; твій вогонь не згромажує їх, а одштовхує тільки. Вони розірвали єдину душу на шматки і шматки ці гризуться і б'ються з собою. Не гніви ж Життя і скоряйся!

Так промовив Назад, а Вперед одповів:

— Скоряється той, хто не любить Життю. Я не бачу ні жару, ні попілу, тільки дим їм у грудях. Хай Життя дасть нам вітру, хай побачу я, що за димом лежить.

— Що ж? Хай дасть нам вітру Життя...— посміхнувся Назад.

І поклали вони полетіть до Життя і прохати в його вітру. Тут Життя не могло часто бувати, у цій мертвій задимленій скрині. Воно було там, де рождались, раділи, боролись, вмірали. Туди й полетіли вони.

І Життя їм сказало:

— Вертайтеся назад і чекайте: буде вам вітер.

І вони повернулися ждати вітру Життя.

* * *

Чи довго, чи коротко літали вони, але коли прилетіли назад, то скриня так само стояла, виш-

кіривши зуби на вогні города і понуро свистіли під стінами круг неї закутані люде з залізом для вбивання людей. Так само задимлені люде кишіли у скрині, так само стояв їм у грудях той дим і не видно було за ним ні жару, ні попілу. І думки їхні бились об стіни, і стирались, і тупіли, а мляві очі не горіли життям.

Стали ждати Назад і Вперед.

Тупо минали повз їх неживі, однакові дні неживої та жадної скрині. І бачив Вперед, як приводили їй нових людей з жаринами в грудях, бачив, як вона жадно глitala їх, терла, гризла їх своїми заґратованими зубами; і падали їм слюзи на жар той, і гасли жарини, і дим наставав їм у грудях.

Все бачив Вперед і ждав вітру Життя; а Назад глузував. І глузуючи, він обсипав тих людей дощем страждання, дихав на їх вітром гноїння й сміявся. Що-дня з тої скрині виводили в город кількох з тих людей і водили до людей Назада. Вертаючись вони тягли за собою великії, довгії муки. Але тупі з того диму, вони не одривали тих мук тут же разом зо своїм серцем, вони не вмірали тут же з полум'ям гніву у грудях, з жагучою злістю боротьби, а довгими ночами старались гострі, колючі думки про ці муки оберти, обґладити і спокійніше вкласти в темному кутку задимленого розуму. Вони приносили від людей Назада ганебну смерть і тупо ждали її гидких обіймів.

І темної ночі люде Назада вели їх за стіни і смерть обіймала людей Впереда холодною шворкою круг шиї й давила. Вітер гув їм над вухом свої безглузді, брехливі пісні, а скриня злорадісно вишкіряла на їх свої заґратовані зуби. Люде ж, ті задимлені люде, з млявими очима,

стурбовано озирались на хвилину круг себе, слухали страшний скрегіт смерти і знову тупо кишіли, через хвилину забувши вирваних од їх і задушених.

А коли до їх приходили, щоб побачитись, люде з города, свіжі і чулі й задихаючись від смраду їх скрині, дивились на їх з муками співстраждання, дивилися з болем і жахом, ці люде, задимлені люде з нудьгою й досадою сміялися з їх.

І сумно дивився Вперед, а Назад реготавсь.

* * *

Ти не віриш, читачу, я знаю. Не вір же й не бійся, бо це тільки казка. Слухай же далі.

* * *

Люде кишіли. Для чого? Так собі просто кишіли та й годі, без мети й без роботи. Вся ж мета, вся ж робота їх була в тому, що всі вони... ждали. Кишіли і ждали, кишіли і ждали. Вдень вони рухались мляво і тупо, ніч же... Ох, ті ночі, безкраї, задимлені ночі! Ночами горіли їм більше пекучії вогники туги і суму; ночами їм падали найбільшії сльози у серце. Вони ж їх любили, ці ніжні й пекучії вогники суму і туги. Та дим забивав їх, ці ніжнії вогники і тупо кишіли ті люде і ніччю. Хмуро темніла у тьмі жовторотая скриня, тягуче свистіли круг неї самотні, закутані люде. Ночі, безкраї задимлені ночі, плили над несплячими. А небо, читачу, те небо, де живе справедливість і правда, кара неправді—те небо, читачу, байдуже темніло й мовчало.

.

Часами з їх одбірали маленький гурток, приводили з другої скрині і разом усіх виряжали в далеку дорогу. Вони оживлялись, складались,

будили поснули надії, прощались і йшли. Ішли з цієї скрині у другу, з другої в третю й губили в далекій дорозі поснули надії. А ті, що зоставались, співали в дорогу їм горді і гнівні пісні тупими, безживними голосами; ті, що зоставались, будили на часину й свої задубілі надії, а потім... кишіли в диму.

І не видно було за тим димом ні жару, ні попілу.

І сумно дивився Вперед, а Назад глузував.

Але раз... Так це було, мій читачу.

Скрина вже спала. Хитра і жадна, вона спала з вишкіреними на поготові зубами. В норах її, глухо ступаючи, ходили люде з ключами, а в клітках трупом лежали задимлені люде. А по людях ходив млявий, тупий, як самі всі вони, задимлений сон.

Раптом на дворі, де тільки свистіли закутані люде, клацнули двері, забрязкали, і гомін голосів, перемішаний з топотом ніг і залізним, гучним брязкітом кайданів залунав по підвір'ю. Задимлені люде прокинулись і де-які мляво стали дивитись у вікна в підвір'я; де-які менше задимлені кричали й питались, і крик і шум став на подвір'ю.

— Здорові були!... Куди?... Нема!... Що?... Хто!... Давно!...

«Бряззь!... Бряззь!... Бряззь!...» — кричали кайдани й собі, дзвінко, різко, бадьоро.

І помалу став гомін стихати. Впередові ж видно було, як гурток тих людей із підвір'я пройшов у скриню і довгою темною низкою посунувсь по сходах. Весело дзявкнув дзвінок у норі, мов радий розігнати застиглу круг його гнітучую тишу. Чоловік з ключами одімкнув двері і в нору

всунулась низка людей, розбиваючи тишу дзвоним кайданів. З ними був чоловік Назада. Він повів їх в ту клітку, де був чоловік в чорній сорочці і покинув їх там. Ті, що були у тій клітці, тупо й байдуже зустріли і брязкіт кайданів, і жваву розмову нових. Чоловік в чорній сорочці почав розпитувати їх:

— Давно в дорозі? Багато усіх? Їсти хочете?

Вони хотіли їсти й їм дали. Вони їли, озирались круг себе, відповідали й говорили про минулі, про будучі страждання з діловитими лицями спеціалістів страждання; вони з інтересом питались про тутешні страждання й, зневажливо посміхаючись, виставляли страждання других скринь. А люде цієї клітки ображались і боронили страждання своєї скрині.

І сумно дивився Вперед, а Назад... а Назад реготавсь.

* * *

Нових записали в книжки, проставляючи, хто, і як, і куди йшов: чи туди, де тільки болото й хвороби; чи—де ліс, і болото, й хвороби; чи туди, де нема ні лісів, ні болот, а тільки хвороби, страждання і смерть. Вони відповідали діловито й байдуже.

— Який раз у тюрмі?

— Шостий.

— Каторга?

— Каторга.

— Скільки?

— Вічна.

Потім другий, третій, четвертий. Питали їх, вони відповідали, але не бачив Вперед ні в тих, ні у тих у грудях нічого, крім диму.

Потім їх розвели по клітках, вони примости-

лись на помостах, підгорнули кайдани і знов тупий і млявий сон заходив по понурій скрині. На подвір'ї ж тягуче, тужливо свистіли самотні люди.

Тільки ж став зазирати у вікна сірий, похнюплений ранок, вони вже почали ворухтись. У норі загрюкали двері, зачулися крики, гомін, гармидер. На столах вже стояла їм їжа й вони спішно запихали її в себе, збираючись знов у дорогу. Знов їх розпитували, вони знов коротко відповідали про довгії, дальшії муки й довго розпитували про ближчі й короткі.

— Скільки вас усіх сьогодні йде?

— Двадцять два. Дві жінки, одна в кайданах. А не знаєте, чи тут набивають зразу наручники, чи потім?

— Жінка в кайданах? Та що ви?

— Ну-да, в кайданах. Одягають тут наручники. А коли виходять, то...

— Куди ж цю жінку? Теж у каторгу? На скільки? Як звуть?

І бачив Вперед, як в мляві мозки задимлених людей ввірвалась ця думка і стала неспокійно і гостро товктися об другі думки; і бачив Вперед, як думки ці й собі стали рухатись жваво, неспокійно, а очі їм стали глибшими, стурбованими, напруженими.

Прийшли люди Назада й стали виводити тих, що йшли у далеку дорогу. За ними ж пішли ті, що тут zostавались, а йдучи, вони, як звичайно, співали дуже голосно безживними голосами горді і гнівні пісні.

Але не бачив Вперед їм у грудях жарин їх пекучих.

На подвір'ї усі зупинились і стали прощатись. Небо хмарне і темне було і літали веселі, пухкі

сніжинки; вітрець грався з ними. З вікон кліток співали, й кричали, й махали інші, ті—що тут заливались.

Люде Назада нетерпляче й з досадою ждали кінця тим прощанням. А ті, що йшли, з клунками на плечах, з надіями в очах кричали, махали шапками й зникали в воротах за людьми Назада.

Ті ж, що заливались, стояли купою й співали їм у дорогу свої гнівні пісні.

І не бачив Вперед їм у грудях жарин, а Назад посміхавсь.

Але в цей час розчинялися другі двері похмурої скрині. З тих дверей вийшли люде Назада, за ними ж йшли ще одні люде Впереда, що йшли у далеку дорогу. Вони йшли і кричали й собі щось до вікон, махали руками, і руки були їм маленькі, а крик був тонкий, голосний. То йшли жінки-люде Впереда. І попереду всіх йшла одна з їх, висока і рівна. І очі дивились їй твердо, а ноги ступали хистко, бо плутались вони в довгій і сірій одежі. Від ніг же тої жінки глухо і страшно дзвякав брязкіт заліза.

— Жінка в кайданах!!.—пронеслося по тих, що, стоячи купою, співали в дорогу. І затихло в подвір'ї.

Співи притихли. Темнее небо поблідло, веселі сніжинки злякались, шугнули і вітрець зацімів. А жінка йшла, і глухо, і страшно клацало в неї під довгою одежою. І люде Назада, як вовки, злісно й напружено озирались на неї і тих, що співали та напруженими очима впивались в постать жінки в кайданах.

— Прощайте, товариші!—озирнулася до вікон вона й, посміхнувшись, махнула рукою. І глухо дзвякнуло в неї з-під сірої одежі.

І побачив Вперед, що той брязкіт глухий, пов-

зучи з-під одежі, вставав, розроставсь і з страшенною силою, з вітром скаженим летів на напружені постаті тих, що стояли.

Небо зблідло і ждало. Жадно ждав і дивився Вперед; і напружено, злісно спішили люде Назада.

Жінки йшли і кричали — прощались, а попереду всіх, хистко ступаючи, глухо дзвякаючи, йшла помалу жінка в кайданах.

Небо зблідло і ждало.

А Вперед... жадно бачив Вперед, як той брязкіт глухий розростався і дув великим вітром у груди на дим. І хитався той дим, а з-під диму, ах! побачив Вперед, як з-під диму червоно горіли жарини!

Брязкіт дув; і стурбовано дим хилитався, і тікав, вилітав бурий дим із грудей, із душі, із мозку цих людей. А у грудях росли ті червоні жарини. І з вогнем цих жарин розрослись і шарпнулись з грудей й полетіли у двір величезні, пекучі, болючії крики. Диму не стало, горіли жарини, болючі, пекучі. І вогнем цих жарин запалали їм очі, і вогнем цих жарин налилася їм кров, і вогнем жарин цих залунала їх пісня і крики.

— Прощайте, товаришко!

Злісно озиралися, з страхом дивилися люде Назада, бо вчули вони той вітер Життя, бо побачили дивні жарини. І спішили, й тягли у ворота жінку в кайданах. А вона одпихала, як гадів, їх руки і йшла і дзвеніла глухим стуком заліза.

А крик, крик жарин не стихав. Ах! радісно бачив Вперед, як розлітався той дим, а у грудях горіли червоні, пекучі жарини; радісно бачив Вперед, як зникали в огні їх погані жовтії вогники, як горів на їх бруд, і смрад, і попіл понурої скрині.

І клацали люде Назада зубами, і злістю, і страхом світилися їм очі.

— Горе їм! Прощайте, товаришко!

Громом греміло в подвір'ї і блискавками блищали очі, і єдиний, червоний вогонь з'єднав їх усіх. І горів великою помстою гнівом і гордістю. І гордо і гнівно лунала їх гордая пісня.

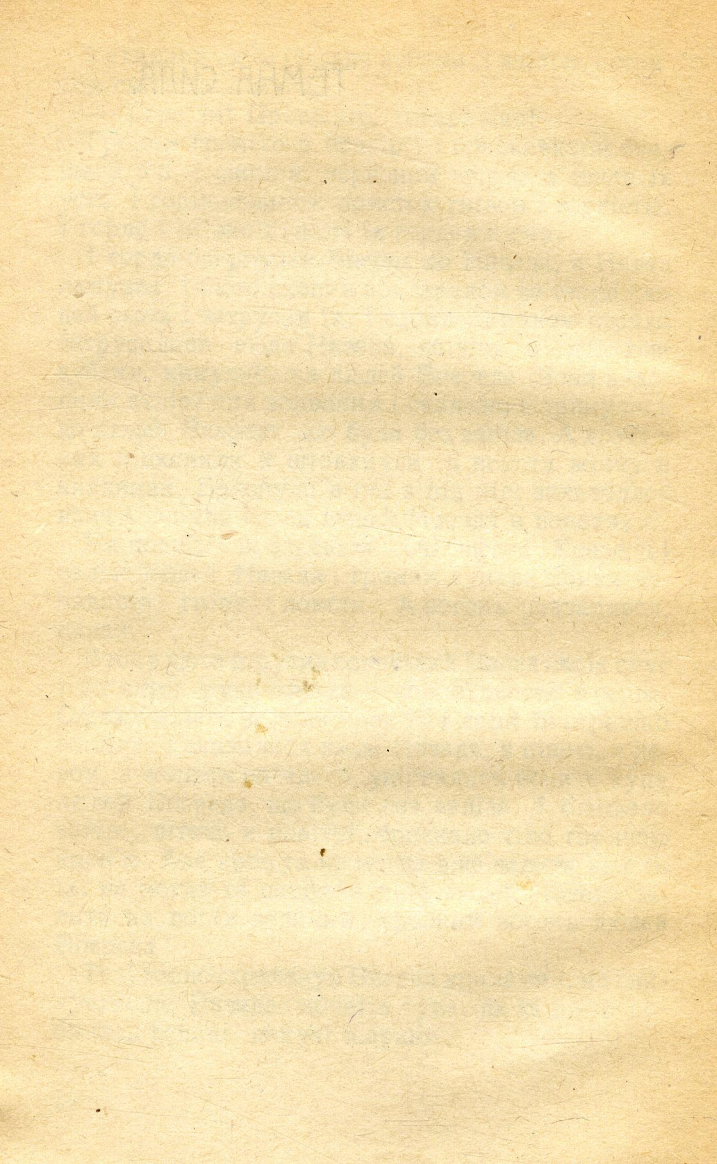
І гордо озирнувся Вперед до Назада, а Назад лютував. І люто схопив він страхом за серце людей своїх і затрусив їх. І схоплені рукою страху затрусилися люде Назада, збіліли, й клацаючи зубами, кинулись на людей Впереда. Вони вихопили залізо для вбивання і скажено шарпнулися до людей Впереда, що були без заліза. А другі з них підхопили й штовхнули в ворота жінку в кайданах. Брязнуло в неї з під ніг, захиталась вона і зникла серед людей Назада в воротах.

На подвір'ї ж блискали очі людей Впереда і залізо людей Назада і громом лунали крики ненависти, гніву і помсти. А вогонь розпалювався, палав.

Знову люто струсив озлоблений Назад своїх слуг і вп'ялась рука страху і чорної злості у серце. Страх і злість випили кров їм і лиця їм страшно збіліли. І сказалися люде Назада; з піною, з ревом, з залізом вп'ялись, увірвалися вони в купу людей Впереда, що були без заліза. І блищало залізо, літало в повітрі, бризкало тіло гарячою кров'ю. Але кров та не могла вже залити жарин їх, не могла та скажена піна людей Назада залити на попіл великий червоний вогонь людей Впереда.

Тоді гордо стрепенув Вперед крилами і, не глянувши на Назада, полетів туди, де із іскор робилися великі, пекучі жарини.

ТЕМНА СИЛА.

Темна сила.

З натури.

За домом неволі, похмурим, двохповерховим будинком з рядами заґратованих вікон, задумливо зупинилось сонце і сумно дивиться в його невеличке подвір'я своїм косим промінням. А він, цей дім неволі, ця двохповерхова домовина, сіра і брудна, байдуже приймає тужливу ласку сонця і мовчить.

Тихо-тихо. На розчинених вікнах обох поверхів, обнявши безсилями руками ґрати, сидять «важніє політическіє» і мовчки дивляться у синє вечірнє небо. А воно таке велике, широке, таке могуче, як життя! Незмірною ласкавістю і тихою журбою віє від цих вільних кучерявих хмаринок, що плывуть собі кудись по-за дім неволі. І дивним здається під цею величезною ласкавістю і миром природи ця величезна жорстокість і злочинство цієї домовини. Дивним здається, що ці бліді, патлаті люде з потомленими лицами сидять так нерухомо й понуро за цими іржавими ґратами і хмуρο дивляться на радість життя. Здається неможливим, щоб в цьому подвір'ї, де так затишно і пишно ростуть коханці блідих людей липа й берестки, де мирно стоять собі по кутках дві якісь сірі постаті, з чимсь бли-

скучим на плечах; щоб в цьому подвір'ї, так чисто заметеному і гарно покритому довгою тінню стіни, було щось інше, крім любови, крім ласки природи, крім тихих мрій і мрійних бажань.

Тихо. Ось чути глухе тупотіння копит за тюремною стіною, грюкіт екіпажа, і знову стихає. І в унісон цій тиші з якогось вікна ледве чути трохи хриплий спів:

«Ах, ти доле, моя доле,
безталанна ти моя,
чи не ти це, моя доле,
до Сибіру довела?»

Постаті в вікнах злегка ворухнуться, повертають на спів голови і тихо слухають ту знайому, ту сумну і рідну мелодію. А голос тужливо виводе, мов плаче:

«І по царському наказу
опинився я в тюрмі,
і минають без надії
молоді дні мої...»

І, наче придавлений тугою, голос змовкає, а постаті, нерухомі й задумливо-смутні, не міняють поз і мов чекають. І знову голос, злегка хрипкий, ледве чутний сумно жаліється:

«Там, за стіною, на волі бажаній,
в полі народньої, лютої брані
будуть брати й вороги поміраць,
я ж, мій вознице, буду лиш ждати».

І здається, що бересток і липа дріжать від жалю і, нахиливши одне до одного свої кучеряві голови, журно слухають пісню блідих, закутих людей. І сонце, неначе засоромившись своєї добродушности, все червоне й сумне, сховалось за високу тополю.

Раптом одна з постатів, що стояла біля перистої будки й задумливо поглажувала рукою «щось,

блискуче», рушає з місця й починає ходити під вікнами, нерішуче поглядаючи на співця. Нарешті, вона зупиняється, підводить до-гори голову й неспіло говорить:

— Земляк!.. Слиш!.. Довольно песні іграть...

Але «земляк» не чує. Сині, великі, змучені очі його наче впилися у небо, у вільні хмаринки; а губи, гірко скривлені, ледве ворухнуться і мало не шепчуть:

«Будуть минать там роки за роками,
буду забутий я навіть братами,
будуть вже інших в тюрму провозать,
я ж, мій вознице, всё буду ждатель.»

Постать вартового ще трохи стоїть недвижимо, наче й сама заслухавшись стогіну душі, потім враз задира голову й рішуче говорить:

— Слиш, земляк! Не шуми!

— Та одчепись ти від його, ради бога!—вмить роздратовано чується з вікна сусіди співця.— Хай співає!

— Не приказано песні іграть...

— Мало чого «не приказано»! «Не приказано» людей убивать, а ти ось стоїш з винтовкою і готовий що-хвилини бити і колоть. Хай поспіває трохи... А ти послухай краще і не надокучай...

Але співець і сам перестає. Він глибоко зітхає, переводить очі вниз і, весело посміхаючись, кричить сусідові:

— Андрію!... Андрію!..

— Га?

— Сіно ¹⁾ є?

— Кий чорт! Тільки дві грудочки льоду...²⁾

— Ну?

— Їй-богу!

¹⁾ Сіно—на тюремній мові—тютюн.

²⁾ Лід—сірники,

— Погано... Страшенно рибки хочеться...¹⁾
Вартового ця розмова страшенно турбує, турбує тим паче, що в ній чується щось незрозуміле для його, а, значить, «не приказане». Худе, засмажене лице його з випнутими наперед щелепами хутко повертається за кожним словом сусідів і на йому видно напружене бажання зрозуміти.

— А у Петі є?

— Не знаю... Спитайте... Петя!

— Що-о?

— Сіно є?

— Що-о?? Не чую!

— Сі-но є?

Вартовий ще стурбованіше дивиться на вікна і, нарешті, злякано кричить:

— Слиш, земляк! Не кричи!

— Я пи-та-ю: є у вас сі-но?

— А, сіно!.. Ні, нема. У мене ж учора провалилось ²⁾ усе...

— Земляк! Слиш? доволно розговаривать!

— Та ну?—сміється Петя.—Вже й «доволно»? Ми ж тільки почали!

— Не полагается розговаривать...

— То ж через що?

— Не приказано.

— Хм... Причина важна... Ну, а як ми все таки будемо «розговаривать», тоді що буде?

— Тоді побачиш...—бурмоче вартовий.

— Що ж я побачу?

— А то, що як доложу караульному начальнику, що не слухаетесь, то й набавить ще суток сім. От і побачиш!

¹⁾ Хочеться рибки—хочеться курити.

²⁾ Провалилось—забрано при трусі.

— Та не може бути?! Ха-ха-ха!... Андрію, чули?

Але з Андрієвого вікна вже чути веселий сміх. Хутко простацька погроза вартового «по телеграфу» передається у всі вікна і постаті помалу оживають. Чується потроху розмова, сміх, перегукування. Тиша, налякана гомоном, ховається за високу стіну і в маленькому подвір'ї стає шумно. Вартовим тепер клопіт. Вони ходять од вікна до вікна, кричать, погрожують «визвать разводящого» і весь час боязко поглядають на вікно нижнього поверху, де часом видніється постать караульного офіцера.

А в верхніх вікнах то там, то там тільки й чути:

— Миколо!

— Га?

— Чом на прохід не йдете?

— Не пускають.

— Бийте в двері.

— Не помагає.

— А табуреткою?

— Стукав... Обіщає в темний карцер заперти.

Або:

— Дя-дя!!

— А-а?

— Пришліть рибки!

— До-обре.

— Право-ліво? Так?

— Так!

— Довольно зевать ¹⁾!.. Слиш, ти? Земляк!

Але «земляки» мов не чують, тільки Петя добродушно з докором хитає головою й поважно говорить до вартового:

— Ех, землячок, землячок! бога ти забув, їй-

¹⁾ Зевать—гомоніти.

богу, брат, бога забув. Ну, як же не «разговарі-
вать?» Пташка божа і та розговарює, а то ж лю-
де. Ти, братіку, подумай про це, а тоді кричи. А
то: «не розговарівай!» Хіба ж так можна? Коли
б ми кричали, або ґрати ламали—ну, тоді кричи,
а то ж балакаємо. Балакати можна... Не голосно,
потихеньку... Сам колись сидіти будеш, поба-
чиш, як гарно...

— Ні, він не буде сидіти, він бога за бороду
піймав!—вставляє Андрій.

Вартовому, видно, робиться трохи соромно.
Він гладить рукою винтовку й, дивлячись ку-
дись убік, похмуро говорить:

— Чом не буду? це недовго в нас... Тільки, як
не приказано...

— Е, земляк! Плюнь, брате, на це!... Багато є
всяких приказаній, та не всіх їх слухаться. Ось,
наприклад, ясно, як день, що не можна, «не при-
казано» одним людям угнітати других, не можна,
щоб одні все своє життя кували, будували, шили,
варили й голодували, а другі тільки пили, їли,
користувались їхньою працею й нічого не ро-
били; «не приказано», щоб у людей одбірали волю
й садовили їх на цілі годи за ґрати за те, що вони
стоять за правду. Цього всього не можна б ро-
бити, а тим часом, сам знаєш, це все у нас ро-
биться... От цього б, землячок, і не «полагалось»
би робити... А те, що ми балакаємо, то—дурниця.
Я ось одинадцятий місяць балакаю із-за цієї гра-
ти, а зла нікому, крім мене, ще не вийшло з того.
А от ти й не питаєш, за що я сидю, а кричиш. Ти
спитай, розбери, за що людей мучать та й говори.
Знаєш, за що я сидю?

Вартовий каже, що не знає. Петя докладно й
повагом починає вияснити йому свою справу.
Вартовий уважно слухає. Потім Петя потроху

переходить на загальні теми і вже зовсім приваблює до себе вартового. Його сердечний, м'який голос звучить таким щирим сумом, такою вірою, таким запальним гнівом, що «землячок» проти волі поглядає на його пильним поглядом своїх розумних очей і насуплюється. На ганок, що під самим Андрієвим вікном, виходять де-кільки конвойних і, задравши голови до вікон, теж пильно слухають «важного політичеського». До бесіди пристає Андрій, потім Петро і невеличке подвір'я наповнюється згуками дужих нечуваних річей. І кожне слово цих блідих, патлатих людей, як блискавка серед ночі, розриває темряву солдацького світогляду, кожна думка їхня, глибока й боляче-правдива щось руйнує у них в серці і творить щось нове, хороше, страшне і хвилююче. Покриків «не розговарівай», «довольно зевать» вже не чути і видно, що це розмовляють вже не арештанти і вартові, а люде, звичайні люде, яких єднає щось таке, чого нема ні в цьому тюремному подвір'ї, ні в сірих, похмурих казармах, люде, які, здається, ось-ось розпаляться, накинуться на ці ґрати, рознесуть їх одразу і гордо всі підуть туди, де їх люблять і ждуть.

— Ех! і на таких людей присилкують винтовки піднімать!—з гнівом стукнувши об землю прикладом, скрикує вартовий і обводить поглядом конвойних. На їхніх лицах, уважних і серйозних, написано співчуття і, задерті догори, ці лица схожі на лица благаючих. А слова нові і дужі, як удари молота, гарні і вразливі, як проміння сонця, вилітають із вікон і боляче і солодко б'ють їх по серцю.

— Це правда!—що-хвилини то зітхаючи, то з обуренням промовляють конвойні.

— А коли правда, то треба й робити по правді,

по справедливості!—твердо і навіть жорстко говорить Петро, вистромивши один тільки ніс із-за ґрати. Треба вирвати з себе страх, бо це сором. Треба розуміти, що вами заправляють, командують такі ж люде, як і ви, тільки гірші.

— Дисципліна!—зітхає хтось.

Всі мовчать.

— Дисципліна!—сердито викрикує Петро.— Страх, темнота, свинство! От що!.. Треба людиною бути, а не худобою, яка батога боїться!

— Йй-богу, правда!—якось радісно скрикує молоденький солдатик з чистим, здоровим, як у хлопчика, лицем і задертою дитячою губою і схвильовано озирається на товаришів.

Петро хоче знов щось казати, але конвойні розступаються і з-поміж них виходить солдат з винтовкою, за ним якийсь чоловік без картуза, у синій сорочці і в «вольних» штанах, а за ними знов конвойний з винтовкою. Вони по одному сходять з ганку на подвір'я і чоловік у синій сорочці, зробивши де-кільки ступнів, підніма голову догори, хитає нею й весело кричить:

— Драстуйте, Петро! Андрію, Петя, драстуйте!

— А! Степане!.. Як ся маєте? Зовсім вже?.. Як здоров'я?

— Нічого!.. Що читаєте?.. Дядя, драстуйте!.. Дістали? Ні? Дуже жаль... Що?.. Не чую... Драстуйте, драстуйте!.. Як ваші зуби, Валентине?

Постаті в вікнах ще більш оживлюються. Кожен щось говорить до Степана, кричить, питає, сміється. Степан одривчасто відповідає, не зупиняючись, не піднімаючи більше голови і скося поглядаючи на вікно офіцера. Він іноді стріпує довгим волоссям, яке лізе йому в очі, і весело поблискує своїми білими зубами. З обох боків ідуть конвойні і, не встигаючи за його прудкою

ходою, спотикаються і незграбно несуть в руках винтовки.

Степан просидів трое суток у «темному» за негальну надпись на стіні і тепер здається всім новим і наче «з волі».

Чується:

— Ну, що? Як в темному?

— Нічого!

— Клопів багато?

— Легіони! Я їх чаєм частував. А у вас що новенького?

— Мечтатель на сім суток у темний пішов.

— Та невже? За віщо?

— Опарив двадцять два ¹⁾, як той підслухував під вікном.

— Та сім суток за це?

— Ато-ж.

— Земляк! Не розговаривай!—зупиняє його конвойний.

Степан обертається до його, пильно дивиться йому в лице і питає:

— А ти з якої губернії?

— Саратовської.

— Ну. от! А я Київської. Які ж ми земляки?

Конвойний усміхається, йому, очевидячки, подобається цей жвавий «важний».

— Це все одно! Всі—земляки!—говорить він.

— Правда,—весело підхоплює Степан.—А що правда, то не гріх. А коли ми з тобою земляки, то ти й не докучай мені, любий чоловіче, бо я, соколе, в темненькому був, світу божого не бачив, голосу людського не чув. От що, голубе, землячок із Саратовської губернії.

Саратовець усміхається, усміхаються й дру-

¹⁾ Двадцять два—жандар.

гі солдатики, при чому конвойний з дитячою губою кожного разу, як Степан проходить коло ганку, старається сказати йому щось приємне і як-небудь висловити своє співчуття.

А Степан, ходячи, заклада часом руки за шию, підніма голову до неба і, глибоко-глибоко зітхнувши, звертається до вікон і каже:

— А все таки гарно жити!

І всі товариші, як публіка в театрі, сидячи в своїх вікнах, наче в ложах, слідкують за ним ласкавими очима й усміхаються тою ж радісною посмішкою.

Саратовець теж усміхається і, говорячи так, щоб непомітно було з офіцерового вікна, бурмоче:

— Звісно, що рай... як після карцера... гарно... Сонечко... і воздух... Що й казати... Я знаю...

Степан добрими очима дивиться на його і починає розпитувати про Саратовську губерню. «Землячок» розм'якшується ще більше і розмова знов опановує всіма. І знов ангел правди зліта в подвір'я неправди і не стає ні арештантів, ні конвойних.

І вмить... все враз зчезає. Солдатики, що стояли на ганку, вмент чогось витягуються, роблять напружені обличчя і всі, як по команді, повертають голови в один бік. Стає тихо. З ганку, помалу ступаючи, як звірюка, що впевнена в своїй здобичі, сходить «каен»¹⁾ (караульний офіцер) і, зробивши де-кільки ступнів, зупиняється. Розмова стихає, але «каен» мовчки дивиться, мов любуючись, в спини Степанові й конвойним, що весело балакають між собою, і важко сопе:

— Кан-н-вей-нние!—раптом пронизливо вири-

¹⁾ К. Н. (караульний начальник).

вається у його з горлянки. Конвойні й Степан хутко озираються і цей бачить, як лице Саратовця враз блідніє, покривається чимсь напруженим, тупим і гидким.

— Веди його сюди!—робить офіцер рукою знак.

— Ходім!—бурмоче Саратовець і йде вперед.

— Що? Хіба вже кінець прогулці?—звертається Степан до офіцера.

— Кінець!

— Через що?

— Через те, що ти балакаєш!

Степан від «ти» червоніє і, спалахнувши, скрикує:

— Прошу не «тикати!» Я не солдат!

— Наплювать мені! Сказано не балакати, значить—не балакати... А вам я ще покажу, ссукни ссини!—з ненавистю шипить він до конвойних. Конвойні замірають; вартіві не ворухнуться; ті, що співчували на ганку, ні живі, ні мертві. Нема ні гніву, ні суму, ні думки, ні співчуття, нема нічого того, що тільки що світилось в їхніх зляканих тепер очах. Якась сила змела це, як легкий пух.

— Ще рано йти в камеру,—похмуро говорить Степан.—Нам «полагається» по інструкції пів години на прохід, а я й п'яти хвилин не гуляв.

— Бери його!—не відповідаючи Степанові, показує на його офіцер конвойним і важко сопе.

Конвойні хапають Степана під руки і починають тягти за собою.

— Сміліше бери! Чого церемонитесь!—кричить офіцер.

— Геть під три чорти!—виривається з гнівом Степан.—Я не піду! Нам пів години полагається і ніхто не має права...

— Я тут право! Чуєш, ти?!—враз скажено перебиває його «каен».—Прикажу і розстріляють тебе, як собаку! Чуєш, ти?!

Степан блідніє і весь якось перехиляється наперед. На мент все мов замірає в напруженому чеканні. Враз Степан скрикує і кидається вперед на офіцера.

— Хватай!.. Не пускай його!.. Бий його!—одстрибуючи назад, кричить офіцер і Степан чує, як щось хапа його ззаду за плечі і з дикою силою тягне назад.

— Не смій бити! Не смій бити!—раптом виривається разом з кількох вікон. Степан інстинктивно піднімає над головою руку й хутко озирється. Саратовець, люто витріщивши очі, з незрозумілою ненавистю стоїть з піднятою винтовкою й важко дихає.

— Не смій бити!..—несеться з вікон.—Пустивинтовку!

— Таскай його!..—хрипить офіцер.—Ви чого стоїте?!—раптом озирється він до конвойних на ганку. Ті зстріпуються і, плигаючи з східців, біжать до Степана й починають товпитись біля його.

— Хапай за руки, за ноги! Неси хриstopродавця в темний!

І от вони—ті, що дивились на цього «важного» такими добрими, ласкавими очима, ті, що так зітхали, прислухаючись до його мови, тепер вони дикі, злі, люто хапають його за руки, за ноги, сопуть, шарпають і, покірливо поглядаючи на свого начальника, починають нести до ганку. Через хвилину під страшенний крик безсилої злости і гніву, що несеться з вікон, всі зникають у дверях, товплячись і незграбно ступаючи.

Бартовий з випнутими щелепами боязко ди-

висься в спину офіцерові і з ненавистю погляда на вікна.

Раптом офіцер знову з'являється на ганку і, звертаючись до вартових кричить:

— Вартові! Слухайте мого наказу: почуєш хоч одне слово з вікон, стріляй. Три рази перестережи і стріляй. Чуєте?

— Так точно, ваше благородіє!—витягуються вартові.

В вікнах тихо. Офіцер зникає. Настає глибока, гнітуча тиша. Вартові ходять рівною, твердою ногою, одноманітно постукуючи підборами і пильно поглядаючи угору, на цих блідих, патлатих людей, які наче прикипіли в німому, повному одчаю безсиллі до ґрат і навіть не ворухнуться, ніби вони витратили всі сили на цей одчай.

— Ні! Так неможливо!—враз скрикує Петро. —Так неможливо!... Я не можу більше так... Я... це... просто... Я пропоную голодовку!

— Довольно розговарівати!—кричить сурово вартовий.

— А що? стрілять будеш?—в'яло питає Андрій.—Стріляй, земляк, слухайся начальства, нам все одно—гірше не буде.

— Не пройде голодовка,—так же в'яло говорить він до Петра.—Не дадуть голодати; звелють і будуть силою годувати.

— Не розговарівай—рішуче знімає з плеча винтовку вартовий і націляється.

— Стріляй, земляк, стріляй, не бійсь!—байдуже так же в'яло говорить Петро і, обхопивши руками ґрату, безсило притулившись до неї лицем, замірає.

Тихо. Місяць, що перше виднівся на голубому небі, як маленький білий шрам, зробився жовті-

шим і небо потемнішало. Сонце сховалось і в подвір'ї стає ще затишніше.

— Так що ж, земляк?—раптом тихо чується з Петіного вікна.—Будеш стрілять?

— А що? пожалію, думаєш?—буркає вартовий.

— За що ж ти будеш стрілять?

— А що ж мені за вас під суд іти? Тоже!

— Та хіба ж ми тобі яке зло зробили?

— Не розговарівай!

— Ех, земляк, земляк!..

— Слиш, ти? Говорят тебе, не зевай,!

— Та плюньте, Петя,—безсило говорить Андрій.—Охота вам...

За стіною тюрми чується ніжний-ніжний згук мандоліни. Хтось, мабуть, іде в поле. А на подвір'ї так хмуро, так гнітуче тихо. Місяця не видно, він наче засоромився людської мерзоти і прикрився густою хмарою.

Тихо. Липина й бересток, ніби й собі злякавшись страшною темною силою, не шелестять густим листям і, близько притулившись одне до одного, тільки вряди-годи щось боязко прошепотять і знову замруть.

ХТО ВОРОГ.

10308 QTY

Хто ворог?

Нарис.

Ранок. Сонце підкрадаючись обережно одним оком визирає з-за далекого ліска й мов огляда, чи все на місці.

Але все, як і вчора було. Так само внизу, оперезаний Дніпром, ліниво лежить собі на широкому лузі городок; так само, пригорнувшись до його, сміється своїми дрібними, біленькими хатками село; так само широко, просторо, вільно...

Так само й тут, на вигоні, над городом, де лежать ці сірі, білі, чорні купи робітників. Тільки тепер не чути вчорашніх співів та гомону: вони всі сплять—і полтавці, й київці, й орловці, й могильовці, дівчата, хлопці й старі. І так само, як і вчора, «кацапи» лежать окремо від «хахлів».

Холодно. Трава сива, тіні довгі. Незграбні купи, розкидані по вигону, прикриті то білими ряднами, то рудими свитками, не ворухнуться. З-під ряден визирають тільки ноги, взуті й босі, порепані, червоні, з чорними, як підощви, п'ятами. І, звичайно, хлопчачі ноги поруч з дівчачими. Іноді якісь ноги заворухнуться, підведеться якась розкудовчена, сонна голова з облущеним од сонця носом та щоками, почухається і

знов пірнає під рядно, або свитку, підгорнувши під себе ноги.

Тихо. На Дніпрі десь далеко-далеко гуде парад. Сонце, упевнившись, що все на місці, по-важно й спокійно впливає з-за ліска. Десь хтось голосно позіхає і плюється. В одній купі заворушилися і забалакали. Коло бараків лицем до сонця стоїть дядько і, позіхаючи та чухаючи спину, молиться богу. Довга тінь його хитається за ним і нахиляється. Над баракон, де їдять, стелеться дим; двері до пекарні розчинені, а на порозі стоїть обшарпана собака і приязно махає хвостом.

Сонце підбивається все вище. Купи меншають, зате на вигоні стає людніше. Де-хто вже снідає, де-хто сидить на клунках і чухмариться. Недалечко одної купки полтавців хтось розіслав огонь і коло його сидять поважні дядьки й, гріючи руки, балакають. Це київці, бо одягнені у все чорне та широке і балакають помалу, з павзами, з попллюванням у вогонь, задумливо й по-важно.

— Так, кажете, ви Таращанського уїзду?— помовчавши говорить один, крутячи цигарку.

— Таращанського,—зітхає дядько в солом'яному, рудому брилі, сумно дивлячись у вогонь.

— Та-а-к...—лизнувши цигарку, муркає курець. Потім бере заскорубленими пальцями жарину, закурює цигарку й, пихнувши нею, каже:

— А ми—Звинагородського...

— А як на врожай?—помалу повертаючи до сумного дядька голову, бовкає курців сусіда, похмурий, чорнявий чолов'яга.

— На врожай? Та врожай, хвалить бога, нічогенький... Та яке з того утишеніє, коли нема на чому родити!... На долоні ж не вродить?

— А то вже так...

Мовчання. На вигоні стає де-далі людніше й шумливіше. Там, посідавши кружка коло якогось клунка, снідають; там умиваються, обхлюпуючи одне одного й регочучись; там моляться богу, з натиском прикладаючи пучки до лоба й грудей; там бігають, переплигуючи через сидячих і лежачих, лаючись та огризаючись. Вигін живе, а сонце радісно сміється до його.

— Так, так...—спльовуючи у вогонь, зітхає курець. — Утишеніє, коли в кишені є... Чи врожай, чи неврожай, а як у кишені брязчить, то й бог на небі добрий... Так, так... А чи й у вас була забастовка?

— Забастовка?... Та була...

— Ну?...

Сумний дядько мовчить і дивиться в вогонь; потім безнадійно посміхається й каже:

— Та що?... Побили йому яконовію, спалили скирти, а йому те й за вухом не свербить: заштраховано!

Дядьки дивляться на його, потім сумно, безнадійно хитають головами й мовчать.

— Заштраховано?—перепитує курець. — Так, так... Мовляв, чорт вас бери, робіть собі забастовки, скільки хочете, а я собі свої гроші таки візьму. Так, так... Як то кажуть: добре чорту в дудку грать, сидячи в болоті: одну злама, другу виріже... То так і панам... О-хо-хо-о!

Коло жвавих полтавців, як звичайно, крик, регіт, сварка.

— Та дай йому, Мотре, щоб аж за дев'ятьми ворітьми гавкнув. Якого чорта чіпляється?

— Та невже? От не дав бог жабі хвоста, а то б усю траву витолочила. Скажіть, яка вона гостра!

— А така, що не тягни свитку, бо як потягну, то аж дідуньо присниться... Рудий шершень!...

Устав, то й ходи собі з чортом, а до людей не чіпляйся!

— А лови, лови! Перепиняй... Тю!

— Ачхи, білява! По чому зуби?

Коло бараків стоїть юрба і щось чи розглядає, чи слухає когось. Вона все більшає й потрохи присовується на цей кінець.

Дядьки задумливо мовчать. Ступнів за шість од їх лежать «кацапи» в білих свитках, у личаках, в кольорових сорочках мало не до колін. Вони добули десь окропу й, посідавши на клунках, п'ють чай з бляшаних кухликів. Руді, веснянкуваті, попечені лиця у їх серйозні, спітнілі й мовчазні.

— Так, так...—зітхає курець. Хазайствечко якесь маєте?

Сумний дядько зиркає на його й посміхається.

— Та маю... в очкурі...

— Та й усього? Е! Такого хазайства у всякого є. Бідують, значить, і у вас?

— Бідують—не бідують, а, мовляв, як би не «ох», то давно б і здох.

— Так, так...

Юрба все наближається, сміючись і голосно балакаючи. Де-хто з «кацапів» устав й без картуза підходить до неї.

Один з дядьків, зітхає, підводиться й каже:

— Горе—море; пий його—не вип'єш...

— А не вип'єш,—охоче згожується курець.— Не вип'єш! Багато його, того горя... Бба-гато. А жити треба; хоч потрошку, а треба.

— Нічого!—посміхається сумний дядько.— Аби живі, а голі будемо...

— А будемо...

І всі сумно змовкають, дивлячись у вогонь.

Юрба насовується. Серед неї видно якогось чо-

ловіка в сукняному «кацапському» картузі з цапиною борідкою й жовтим тоненьким носиком. Він, видно, несе щось важке з одній руці, бо схилився на один бік і посовується дуже помалу, щось викрикуючи й обертаючись до юрби.

В юрбі сміх і палкі балачки. Коло чоловіка в «кацапському» картузі йде молодий парубчак з білявим чубом, підстриженим «по-кацапському», і з веселим, круглим, кирпатим лицем. Під пахвою йому три булки, які він обережно що хвилини оглядає.

Юрба зупиняється коло цядьків. Чоловік ставить додолу велику кошолку з булками, піднімає догори якусь засмальцьовану торбинку, трусить нею й, повертаючи голову на всі боки, кричить:

— Ех! Вот ігра так ігра! За копейку целую булку! Целую французскую булку за копейку! Кто желает? Ех, кто желает? Ну-ка! Ну-ка! Землячки! К чайку-то булочки! А? Подходи, подходи.

— Серьога!—кричить до «кацапів», підводячись на шпильки, кирпатий «кацапчук» з булками.—Во! Гляді!

Він піднімає догори булки й показує їх Серьозі—гарному, високому парубкові з сірими, твердими очима. Той швидко підводиться й підбігає до юрби.

— Врью-о? Виграл?—сміється він.

— За копейку!—хвалиться той, стріпуючи волосами.—Грай!

— Боюсь...

Їх слухає якийсь дядько в жовтому брилі, в жилеті з салдацькими гудзиками, з іронічними, тоненькими губами!

— Не бійсь, грай,—посміхається він до Серьоги одними куточками губів:— дурням щастя.

— Как?—не розуміє Серьога, але дядько вже не дивиться на його.

— Ех, поскорей, поскорей! Єсть одін, ещо два. Кто желяет? єсть одін, ещо два! Ну-ка, зельоний картуз, подмазивайсь. За копейку целую булку!

«Зельоний картуз» спершу соромиться, потім нерішуче озирається до товариша в рудій чумарці й хита на торбу:

— Спробувать?

Руда чумарка серйозно дивиться пукатими, блискучими очима на булошника й нічого не відповідає.

— Натє!... Я буду грать!—простягаючи копійку, раптом просовується з юрби дівчина в білій хустці з карими, чистими очима. Вона трохи засоромлена й схвильована.

— Маладец девка! Єсть два! Давай третьяго! Ех, давай третьяго!... Ну-ка, земляк! Виграл трі, виграй ещо!... Вимай копейку!

— Не—е... довольно...—крутить головою кирпатий «кацапчук».

— Е, кацап не дурак!—басом протягує мордатий, вугрюватий парубок в широкому, новому брилі.—Він тільки вигравать любить.

— А что ж?—сміється кирпатий.—А дуракі пушай програют!

— «Дурра-кі-і»—озираючи його з ніг до голови, зневажливо протягує мордатий.—Ще базіка, лапацня нещасна!...

Серьогатвердо дивиться на його й стискує губи.

— А тебе досадно, что ти проіграл?...—сміється знов «кацапчук».

— «Доса-а-дно»... Як би я виграв, то не трусився б так, як ти, за копійкою... Зраділо, що булку побачило...

— Ей, дяденька!—вмить звертається «кацапчук» до булошника.—Я граю!... На копейку!

Він підбира вище під пахву булки, рішуче витяга гаманець і обережно вийма копійку.

Комплект склався і в юрбі стає тихіше. Всі цікаво стежать через плечі одно одному, як булошник весело трусить торбу, щось приговорює й підносить її дівчині. Дівчина з серйозним, схвилюваним лицем засуває в торбу руку і довго копірсає там.

— Тягни вже!—обзивається хтось із юрби.— А то все щастя забереш!

— Е! щастя—як трасця: кого схоче, того й нападе. Його не потягнеш... Хай вибіра.

Дівчина криво посміхається й помалу витяга руку. Булошник, приговорюючи, простяга торбу другому, а всі цікаво зазирають до рук дівчини, де лежить маленька виточена діжечка з цифрою 21.

— Ну, пропала копійка!—рішуче постановляє хтось. —Малий нумер.

Дівчина з ніяковою посмішкою дивиться на всіх і зазира до рук другому. У того—8.

— Ну, значить, лапацон бере булку!—басить мордатий парубок.

«Лапацон», хвилюючись, засува руку в торбу й виймає.

— 59!—радісно скрикує він.—Давай булку! В юрбі сміх.

— Я ж казав!—злісно звертається до всіх мордатий.—Де кацап влізе, там вже чорта пухлого наш брат виграє.

— А тебе завідно?—серйозно дивиться на його Серьога.

Мордатий парубок зирка на його, мовчки оглядає з ніг до голови й холодно кидає:

— Заступник знайшовся?

— Чево ж ти вязнешь к парню?

— А тобі яке діло?

— Да вот не вязні, да всьо.

— О?

— Вот тебе і «о»!

— Та чуєш, Мартине!—раптом голосно кричить хтось із юрби.—Вони понесуть після жнив додому та на Паску з квасом будуть їсти. А ти чіпляєшся!

— Та хай вони хоч подавляться ними!—згожується Мартин.—Тільки ж досадно, що паршива лапаця де не збереться—скрізь тобі у кашу наплює. Просто не потовпишся за ними!... Ач, яке раде, що виграло!

Кацапчук справді з радим лицем, вибірається з юрби і щось кричить до своїх товаришів «кацапів». За ним рушає й серйозний Серьога.

— Ну-ка, землячкі! Підходи, подходи! За копейку целая булка! Целая булка, харрошая, французская булка за одну копейку! Вот ігра так ігра! Ех, амеріканская ігра! Ну-ка, красавіца, ещо копеечку!

— Ей, лапаця!—кричить Мартин.—Вертайсь, ось ще будете грать... Може, всю торбу виграєш?

— Молчі, хахлацкая морда!—злісно озирається Серьога.—Лучше молчі!

— Та нявжо? Ой, злякався!... Рятуйте, люде добрі, кацап лаптем хоче вбити!

В юрбі сміх. Чуються іроничні, насмішкувати викрики до «кацапів», тюкання й регіт. «Кацапи» озираються й собі глузують з «хохлів», їхні товариші заступаються за своїх і починається звичайна баталія. Булошника вже не слухають і він пробирається кудись далі з своїми булками і торбою. Серьога ляга спиною на якийсь клунок лицем до «хохлів» і злісно дивиться на їх, простягнувши ноги. Поруч його, спершись на лікті, лежить рудий, кучерявий «кацап» з широ-

кою жовтою бородою й розстібнутим коміром сорочки. Решта «кацапів», сидячи кружка коло чайника, іноді повертають од кухликів голови й сміються з «хохлів» пітнілими червоними обличчями.

Київці й полтавці змішалися до купи й росташувались коло вогню. Мартин, одсунувши бриля на потилицю, стоїть і дивиться то на «кацапів», то на дядьків, які, посміхаючись у вуса, іноді й собі вставляють щось до сварки. Дівчата піддержують своїх криками й сміхом. Баталія все зростає.

— Заткні рот,—кричить Серьога.—Всьо поле завонял! І нанімать не пріедут через тебе!

— Ай-я-яй! От розумно!—хита головою Мартин.—Навіть наш рябко такого б не придумав.

— А вот у нас, в Рассее, так пси так точно брешут, как ти...

— «В Рассее»—передражнює його Мартин, потім хитає з жалем головою й каже:

— Ех, дурне-е, дурне... Аж серце болить дивитись, що тратить бог глину на таке чорт-зна-що...

— Нічого, Серьога!—підводячи голову, потішає дядько-курець.—Кажі так: хоч дурний, та здоровий!

— А ти і старий, да дурак,—сміється руда борода.

— Ого!—сміються коло вогню.—Борода обізвалась!

— От-там то, брацці, розуму!

— Затуляй тепер носа!

— Ша, ша!... Борода щось говорить.

Але «борода», гидко вилаявшись, змовкає; «кацапи» сміються. Таку ж саму лайку кричить Мартинів сусіда, молодий, білявий парубчак.

— А ти сначала молоко оботрі на губах. Не

висохло!—пацаючи ногою в лапті, говорить Серьога.

— «Ма-ла-ко»...—передражнює парубчак.—А в тебе давно засохло?

— Він молока не ссав,—вставляє хтось.—Його мати з цицьки квасом годувала.

Серед «хохлів» сміх.

— Ще лається!—кричить Мартин.—Це з тих, що ціну тільки збивають. Он на Синельниковій на тому тижні ставали робочі по 70 рублів до Семена, а прийшла кацапня і поставала по 55! Йому що? Аби нажерлось. Ач, смокче як! Ішло б собі в свою Рассею та й ставало б там хоч за спасибі. Сюди преться! Повиганять к чортовій матері, щоб не смерділи тут!...

— Гляді, брат, щоб тебе не погнали,—посміхається борода.

До таборів наближається дядько Корній. Чорний, з гострим верхом і з спущеними донизу крисами бриль чорні тонкі вуса, теж спущені вниз, і смугляве лице роблять його схожим на японця. Він ступає ліниво, поважно, накинувши на-опашки чумарку і впевнено позирає на табори гострими, розумними очима. Дядька Корнія всі вважають і трохи навіть бояться, надто молодші.

— Що, танцювать зібрались, чи битись?—кидає він, ніби одриваючи слова, пихкає цигаркою й поглядає на ворожі табори.—Драстуйте.

— Драстуйте. Танцювать не танцювать, а тропарів прочитать кацапні треба було-б...—відповідає Мартин.

— А чого так?

— Та матюками тут усіх наділяють.

— А!... Вони на це багаті... Так ти ж чого сердишся? Хіба тебе обділили?

Всі сміються. Не встигла сварка знову поча-

тись, як із-за бараку виїзжає зелений хурґон, запряжений парою коней, і, дзвінко постукуючи колесами, м'яко підкочує до робітників.

— Наймать їдуть!—голосно кричить хтось. І про сварку враз забуто.

Всі з серйозними, цікавими лицами озираються і стежать за хурґоном, на якому сидять двоє: один, видно, робітник, з віжками в руках, а другий—хазяїн, з батогом. Де-хто вже схоплюється й хоче бігти назустріч, але дядько Корній робить рукою знак, озирає всіх гострим поглядом і, одриваючи, говорить:

— Стій на місці! Чого бігти? Сам під'їде, як треба. Набиваться ще...

— А-то ж! Стій на місці!—зараз же підхоплюють навіть ті, що зібрались були бігти й одходять назад.

«Кацапи» теж пильнують хурґона, який, на-решті, підкочує зовсім близько й зупиняється. Чоловік з батогом у руках підносить руку до козирка й, озираючи всіх, говорить:

— Драстуйте.

Де-хто теж тягне рукою козирка, де-хто обзивається настороженням, чекаючим голосом:

— Драстуйте й вам...

Чоловік помалу зіспає з хурґона й підходить до робітників, похльоскуючи батогом і бігаючи карими хитрими очима по юрбі. Повна, дебела постать його в піджаці і штанях у чоботи ступає важко й твердо. Запалене й заросле чорною бородою лице здається байдужим і тупим.

— Драстуйте!—знов тягне він козирка, підступивши зовсім близько.

— Драстуйте...—спокійно й поважно відповідає Корній, пронизуючи його своїми маленькими очима.

Чоловік якийсь час мовчки обдивляється, потім, ні до кого не звертаючись, ніби про себе, бубонить:

— Робочих би мені...

— А ми ж що: пани, чи як?—посміхається Корній.

— Наймаєтесь?

— Та вже ж не танцювать сюди посходились. Вам багато?

— Та так... чоловіка з п'ятнадцять...

— Повноробочих чи третяків?

Чоловік не зразу відповідає і все оглядає юрбу, яка теж стежить за ним десятками пар цікавих, напружених очей.

— Та й повноробочих і третяків...—повагом муркає він.—І дівчат... трохи...

— Є й дівчата, й третяки, і повноробочі... Це в яконовію, чи до хазяїна?

— До хазяїна... До мене.

— Куди? Куди?...—пробігає по юрбі, і потім:—до хазяїна... До мужика!...

— Хм...—незадоволено стискує губи Корній і замовкає.

Чоловік пильно зиркає на його й ніби байдуже питає:

— А чого ти так, дядьку, хмикаєш?

— Та так... не до талії робота!

— Що? Економічеський кандьор лучче?—тупо посміхається хазяїн.

— Та краще кандьор їсти, ніж у мужика робить... А по чому даєте?

— Даю добре. В економії так не дадуть. Повноробочому до Семена 50, третяку 40, а дівчатам 28.

— О-го-го-о!—протягує Корній,—ну, ми з вами сватами не будемо...

По юрбі йде гомін. «Кацапи» підходять ближче, допитуються ціни й теж починають між собою балакати. Хазяїн мовчки стоїть і подивляється на робітників.

— Ні, ні...—підступає ближче дядько-курець. —Це ви, хазяїне, скупенько даєте... Так, так... Скупенько. За таку ціну й танцювать не наймете. Нам вже по 60 давали, та й то не йдемо... Як же його йти?

Дядько розводить руками, хита головою й чекаюче погляда на хазяїна. Той задумливо і ніби байдуже колупає пужалном землю. Потім, не підводячи голови, тупо й спокійно починає:

— Харч буде добрий: на сніданок риба або молоко. На обід борщ, каша з салом... На полудень чи риба, чи сало, чи молоко... На вечерю галушки чи затірка. Харч добрий... Їж, скільки хочеш, за тим не ганяємся...

— А робота яка?—несміло питає хтось з юрби.

— Робота?—зирка туди хазяїн.—Робота, як скрізь робота. Орать, косить, в'язать, за жаткою, коло машини... Яка ж робота?

— Так, так! — іронично обзивається збоку Корній.—Зранку в полі, ввечері в полі, уночі в полі, в празник у полі, та все в полі. Ні спочинку, ні сьу... знаємо!

— Чого «ні спочинку, ні сьу»? Є й спочинок, і сол...

— Та ви тут стелете м'яко, та як спатиметься там? І борщ, і сало, й молоко... Просто харчевня та й годі!.. Та воно так тільки тут, а там, як загатить тобі черево гливтяком та цибулею, так хоч через тиждень сповідайся... Знаю добре, пробував у мужиків ставать. Та й день той заляв. Воно, думаєш, свій чоловік, а він тебе так ви-

смокче, що й ніг не поволочеш, як строку того добудеш.

— По-свойськи, значить?—посміхається дядько-курець.

— А-то ж!

Хазяїн мовчки погляда на Корнія.

— А в якомонії краще?—в'яло посміхається він.

— В якомонії усе роцтаном: коли їсти, коли спати, коли робити...

Починається суперечка. Балакають де-далі спокійніше, млявіше; хазяїн усе частіше задумується й хльоскає батомом по траві, Корній одходить набік і робить цигарку.

«Кацапи» про віщомь радяться, чи сваряться й подивляються на «хохлів», які теж купками балакають. Мартин розмовляє з хазяїном і скоса поглядає на «кацапів».

Нарешті хазяїн стискує плечима й одходить, не зійшовшись. Похльоскуючи батомом, він задумливо йде на другий кінець вигону, де робітників рідче. Тоді в юрбі піднімаються палкі балачки. Де-хто згожується найматись, де-хто не хоче, де-хто хоче прибавки. Зачинається навіть сварка.

— Наймаюсь! Чорт його бери!—кричить сердито Мартин.—Доки лежатиму оттут? Вже й так третю неділю валяюсь, послідню сорочку проїдаю. Ставаймо, Сидоре, бо все одно кацапня стане—диви, он вони вже щомь міркують. Їй-богу, переб'ють. Я вже знаю їх.

— Не мели, хлопче, чорт-зна-чого!—сердито перебива його дядько Корній.—Кацапи теж не дурні, на дурничку спини гнути не схотять. А коли хочеш ставать—ставай, а других не підбивай. На кацапню кажеш, а сам ціну збиваєш...

— Хто збиває?—визвіряється Мартин.

— Та ти!

— Я?!

— А то ж який чорт!

— Ну, побачимо!... О! о!... Дивіться—один кацап уже йде кудись. Договорюваться йде, накажи мене бог!

Але «кацап» не договоруваться йде. Він прямує просто до них, нахиливши трохи голову й щось думаючи. Підійшовши він підніма над головою картуза і, трохи запиняючись, говорить:

— Вот что, братцы... Это самое, значіт, что ругались там ми промежду себя, это, братцы, бог с ним... Главное, вот нам столковаться надоть, как на-счот найма-то?... А? Ми так полагаем, что, ежели надбавка будет, дак нада ставать. Что-ж лежать-то здесь? І бокам тьорпко, і есть нечего... Все сухарікі погризли... Как ви у себя раздумали?

Корній задумливо шкрябає носа.

— Хм...—мугикає він.—«Надбавка»... А яка надбавка?

— Да так, ежели по п'ять цалкових полнорабочім да по троячке неполнорабочім, дак і можно би... А?... Ми самі, то-ісь, цени сбівать не желаем. Как ви, так і ми... Протів хозяіна надоть дружно держаться... А что там ето немножко промежду себя...

— Та, то вже що там...—бурмоче Корній таким тоном, що, мовляв, нема чого там і згадувати.—Тільки надбавка мала...

Решта «кацапів» потрохи підходить ближче, тільки Серьога стоїть на місці й хмуρο дивиться кудись убік. Мартин щось тихо з натиском говорить до купки парубків та дівчат, вороже по-

глядаючи на «кацапів», Корнія та інших робітників.

Хазяїн вертається, так само поволі ступаючи й похльоскуючи батоном. Він підходить до хургона й заносить ногу на підніжку. Потім озирается до робітників і питає:

— Ну, що? Будемо могорич пити?

Серед робітників робиться тихо.

— Ні, не будемо!—рішуче відповідає Корній.

— Надбавочку би маленькую, — здіймаючи картуза, говорить сивенький, маленький «кацап» у бурякового кольору сорочці.—Уж очень обідно так... Вєдь! ето не в яконовію...

Хазяїн стискує плечима.

— Чудаки ви, брацця, їй-богу! — знімаючи ногу з підніжки й підходячи до їх, усміхається він.—Що вам так та економія? Хіба ж лучше у якогось німця служити?

— Та один чорт, що німець, що наш брат, хахол...—спокійно спльовує набік Корній.—І то хазяїн, і то хазяїн. А ви самі здалека?

— З Ломаної Підкови.

— З Ломаної Підкови?—здивовано піднімає брови Корній.—Та чого ж ви аж сюди приїхали наймати? А в Крутенькому? Воно ж у вас під боком?

Хазяїн маха рукою.

— Кацаїня там одна... А я вже їх знаю... З руським важко робити... Краще своєму переплатити, ніж з ними мати діло... Ні воно тебе, ні ти його не поймеш. Ти йому: «подай леміш», а він тобі вила несе... За волами воно не звикло, коло плуга не вміє.. того не понімає... Е! Краще з своїм братом, малоросіянином. Свій свого все-таки хоч пойме...

— Їй-богу правда!—голосно підтакує Мартин.

— Ехе-хе-е!—зітхає Корній.—Співаєте ви добре, та, вибачайте, чимсь иншим ваша пісня тхне... Ось двадцять літ я заробляю оцими руками,—він з силою б'є себе рукою по руці,—а нігде ще не бачив, щоб хазяїн нашому братові за свого був—чи хахол, чи кацап він.

— Чудак ти, дядьку!—стискує плечима хазяїн.—Брехать мені нема чого... Ну, так як, брацця? стаєте? Ну! бог з вами, даю прибавку: три рублі повноробочому, два третякам і карбованець дівчатам... Ну?

Серед робітників піднімається шепотіння. Корній стоїть поважно і спокійно. Серьога підходить ближче й починає сердито щось говорити, хитаючи головою до Мартина, який з свого боку теж щось доказує своїм товаришам. Хазяїн пильно слідкує за всіма.

Потрохи наперед починають просовуватись прихильники Мартина й Серьogi. Вони уперто й злісно поглядають одні на одних і про себе посміхаються.

— А вам много надоть полноробочіх?—серйозно питає Серьога у хазяїна, поглядаючи на Мартина, що стоїть з другого боку.

Хазяїн скоса дивиться на його й собі питає:

— А ти ж косить умієш?

Серьога ображено й гордо хита головою й посміхається.

— Ого!—сміється Мартин.—Посадіть коло миски, то й не потрапите за ним!...

— Смотри, мурло, чтоб ти умел!—злісно кидає Серьога.—А за другіх не договаривайсь.

— Мовчи, кацапня! Хазяїне, ми стаємо! Ось наша вся кумпанія...

І Мартин рішуче озирається на своїх прихильників,

— І ми стайом! — уперто говорить Серьога. Хазяїн пильно дивиться на обидві партії, нахилиє голову й щось думає. Всі чекають.

— Хм...—нарешті мурмоче він, підводячи голову.—Бачите, хлопці... Молоді ви всі... Вам надбавку ніззя дати... От, як би старі стали... Молоді ви... Так, по старій ціні хіба?..

— Ха-ха-ха!—регоче разом з другими Корній.—А що? з'їли? Він вам ще не такої заспіває... Підождіть!..

Мартінова партія починає сердито, з запалом сперечатися з хазяїном, але він, ніби не помічаючи їхнього обурення, повертається до Серьогової партії, яка махнула на все рукою й згожується навіть на стару ціну. Але йому, видно, хочеться наняти більше звиклих до тутешньої роботи людей, здоровших. Він знов повертається до Мартинівців і каже:

— Слухайте, браця! От руські стають за стару ціну. По совісті кажу: не хочеться мені з чужими людьми робити. Люблю своїх... Так уже серце в чоловіка встроєно, що до свого тягне.

— Ач, як співає!—голосно вставляє Корній.—Як по нотах!

— Голос—як сурмонька, та чортова думонька,—зітхає дядько-курець.

Хазяїн не чує.

— Так от, браця, ставайте та й могорич будемо пити. І мені лучче, й вам лучче... А руські стануть до руського, то й їм лучче буде.

— От добра людина!—зітха Корній.—Жаль тільки, що трохи лисицею підбитий.

Старші робітники сміються. Де-хто з Мартінової партії переходять до їх і голосно починають лаятись. Хазяїн ніби не помічає того.

Серьогова партія мовчки злісно-понуро стоїть

і чекає, не дивлячись навіть на своїх товаришів руських, які стоять уже коло українців. Мартинівці пошепки заклопотано радяться.

— Ну, так як же, хлопці?—ласкаво починає знов хазяїн, бігаючи очима по робітниках. Рішайтесь... Чого лежать оттут? І врем'я пропада, і гроші. А так, зараз до станції, вип'ємо могорич, на поїзд і—гайда!... Обіжать я не буду...

— А вже ж!—сміється хтось з юрби.—А хто зараз одняв назад по три рублі?

Хазяїн все-таки не чує. «Хлопці» вагаються.

— Ех! Чорт його бери!—з одчаєм маха рукою Мартин.—Ставаймо, хлопці! На злість усім, а то кацапня все одно стане! Чого валяться тут? Де наше не пропадало!..

— А вже ж!—насмішкувато підхоплюють з Корнієвої партії.—Валяй, хлопці—аби гроші!

— Ні се, ні те—святи, попе, яйця!

Насмішки дратують Мартинівців і вони на злість усім стають на роботу. Хазяїн починає жартувати, посміхатися й одбірати паспорти. Навкруги—сміх, крик, балачки. Серьогова партія змішується з другими «руськими» та українцями й завзятіше за всіх глузує з Мартинівців.

Але ті, складаючи клунки, ув'язуючись, бігаючи по вигону, не перестають огризатись і собі глузувати з Серьоговців. Од цього на вигоні зчиняється надзвичайний гвалт.

Нарешті всі зібрались коло хургона, на якому сидить уже хазяїн, і, перелічившись, рушають.

— Гей!! А що додому переказати?—гукають їм слідом останні.—Коли панахиди правити?

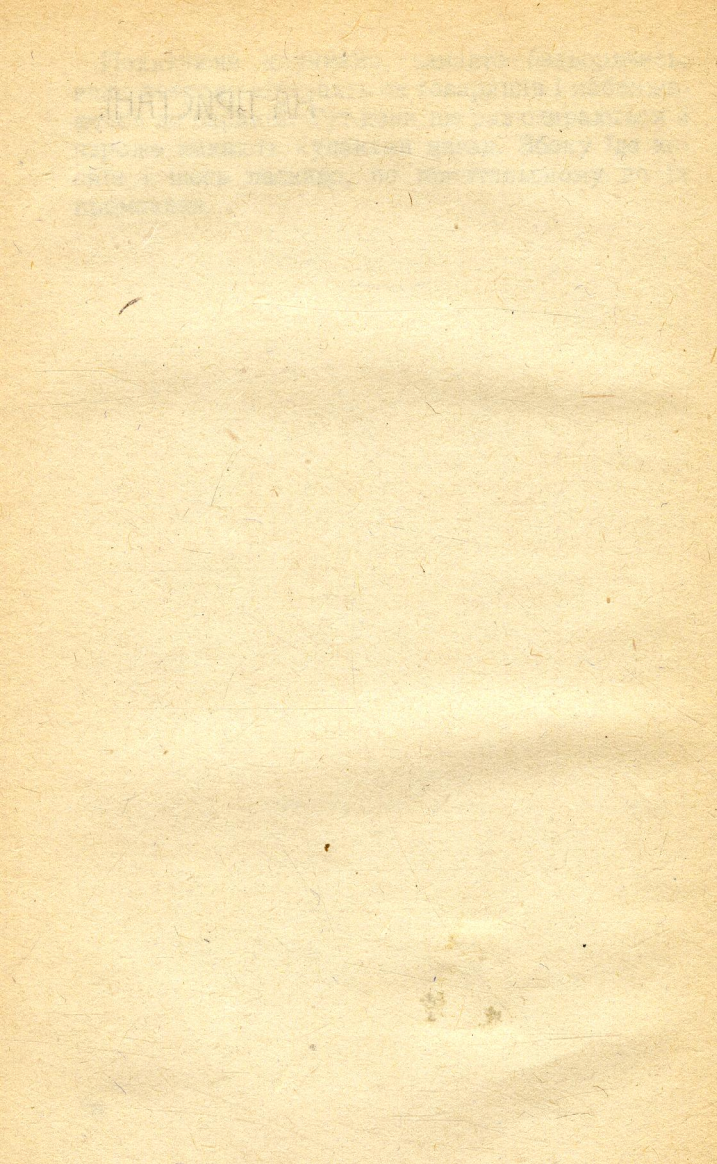
— По своєму батькові прав!—озираються задні з Мартинівців.

— Тю-тю-у!

— Не тюкай, бо пельку перервеш!

Похитуючи клунками, занадто бадьорячись, вони потроху відходять од товаришів і наближаються до бараків. Тут вони ще раз озираються й вороже махають кулаками назад. Збоку їде хазяїн і щось ласкаво, по приятельському до їх промовляє...

НА ПРИСТАНІ.

На пристані.

Ескіз.

Вечір. Пристань. Дніпро задумливо плюскає легенькими хвилями об беріг і маленькі човники злегка гойдаються на них, наче граються.

Параход має одійти аж уночі і через те у самій пристані порожньо, тільки подекуди, лежучи на якійсь бочці, або спершись на перила, меланхолічно дивиться у воду сторож. Зате на березі повно люду. І великими валками, й маленькими купками, і парами, й поодинокі, вони сидять, лежать і вкривають собою весь беріг. Сонце червоне, як засоромлена дівчина, ховається за високий, чорний димарь заводу і лукаво виглядає з-по-за його одним оком. Але на березі вже тінь. Брудні з полупленими стінами і якимись, наче нашвидку, повиковіряними вікнами єврейські «заїзди» і «номера» з похиленими покрівлями, з обідраними дверима щільно стоять один коло одного по-над берігом і, здається, що хтось кинув їх тут і забув, а вони zostались далеко від города і сумно дивляться на Дніпро своїми зеленими від старости шибками в вікнах. А коло них, наче діти їхні, всякі рундуки, будочки, стойки з булками, ковбасами, огірками

насінням, з діжечками, з рибою, про яку можна догадатись вже ступнів за двадцять, з єврейками, євреями, українками, старими і молодими. Вони заклопотано тупчаться коло свого товару, тикають його в руки покупцям, ховають гроші в засмальцьовані кишені і весь час не перестають бігати очима за новими покупцями і переляканими голосами кричати:

— Куди-ж ви, дядьку!? Слухайте, земляк, що ви хочете? Ідіть сюди! Вот тараньке, огірки. Що вам нада? Ідіть же сюди!

Де-які земляки й зупиняються, й купують, поважно торгуючись і уважно слухаючи присягання євреїв, де-які задумливо дивляться тільки на розкладене добро, лускаючи насіння, де-які ж просто ходять для того, щоб якось провести нудний час і, нічого не купуючи, тільки ще більше розпалюють торговок.

Гвалт стоїть коло рундуків. А «земляки» все йдуть та йдуть. Сьогодні «конкуренція» і вони спішають попасти на «дешевий» параход. Дівчата, хлопці, діди, діти—всі вони з великими клункими на плечах, стомлені, змучені приходять, заклопотано розпитують про параход і, заспокоївшись, розташовуються десь на голих каміннях і ждуть.

Хто вони? Хто ці засмажені потомлені люди, в цих брудних сорочках, босі, в полатаній одежині, з цими несмілими очима, які так жадно дивляться на гнилі ковбаси, на смердючу рибу? Хто ці люди, яких так обережно обминають ті чистенькі панки в легеньких капелюхах, наче бояться доторкнутись до їх запорошених сорочок і важких клунків? Хто вони?

Це загобітчане. Це ті, котрих випихає із себе село, котрі більше непотрібні йому.

Обкрадені, обідрані тими, хто має силу обідрати, вони йдуть продавати себе, свої сили, своє здоров'я, своє тіло, сором, любов; вони йдуть найматься до ситих, розпутних, ледачих людей, які мають землю, гроші, але які не обробляють цієї землі, бо мають другу роботу: їсти, пити і розпутничать.

Ці засмажені стомлені люде є ті, котрим всі говорять «ти», котрих всякий поліцай строго зупиняє і з важністю говорить:

— Стой! Кудя ідьош?... Шо несьош? На заробітки? Какиї заробітки? Говорі голосней!... У! мурло!... Пошли вон!

І вони йдуть, ці люде; вони повинні йти, бо жадний, як їхні очі, голод з'їсть їх; вони повинні продати себе, бо дома жде їх невивплачена дань «обществу», ждуть оцінщики, ждуть земські, урядники, холодна, тюрма. І вони йдуть. Ні материні сльози, ні сила привички до рідного краю, ні кохання, ні дружба, ні тихий гай, ні місячна ніч—ніщо не може встоять проти страшного голосу нужди.

І вони спішають. Куди? Хіба вони знають. Ось вони дійшли до пристані; вони будуть тут ждати день, два, може й три, будуть спати на холодній землі, їх будуть ганяють з місця і вони покiрливо, гуртом, як отара овець, будуть слухатись. Потім прийде «дешевий» і вони посунуть на його з криком, з жахом в очах, щоб не зостатись, їх будуть лаять і штовхать матроси, буде лаять капітан, панки, поліцаї, а вони мовчки, наче справді чомусь винні, будуть винувато товпитись, тупчитись по палубі і уступатись перед всяким, хто схоче їх вилаять. Вони покотом спатимуть десь біля паражодної машини і дим їм буде їсти очі і спірати груди. Але що їм до всего цього

го? Голос нужди шипить і жене їх далі. І вони минатимуть великі й пишні міста, минатимуть дворці, палати; але що їм до них: вони не живуть там. Перед їхніми очима здивованими, захопленими очима будуть проходить багатства, достатки, розкоші, втіхи, але вони йтимуть далі, бо ці багатства чужі для них.

І вони то купками, то поодинці сходяться до пристані, складають свої клунки зо всіма своїми маєтками, якоюсь дірявою одежиною, зітхають і починають ждати. Тут і полтавці, й польщаки, й київці, литвини, і діти, й старі. Там співають, там сміються, там сидять на якихсь дошках і дивляться на воду, там балакають, ходять, танцюють, борються, бігають, лежать, сидять! А там оддалік по-над берегом робітники викочують з води тяжкі дуби і чути звідти крики, гомін і ухання. З міста долітають гудки заводів, свистки паровозів; підводи з дошками, дубами те й знають що скриплять, гуркотять—це йде віддавання проданої людської робочої сили.

Попадаються й панки, але вони якось дивно виглядають своїми біленькими обличчями, своєю чистенькою одіжжю серед цих мозолястих великих рук, босих пораних ніг, засмажених лиць, серед цієї обідраної, засмальцьованої, грубої одежі. Але панкам тут нічого робити і вони хутко зчезають.

Сонце ліниво сідає і рух меншає. На великих дубах, уложених біля самих сходів на пристань, розташувалась купка полтавців і щось їсть, голосно чвакаючи і поводячи очима на всі боки. Коло них сидять двоє поденщиків-босяків і ведуть між собою голосну балачку. Їх обступила ціла валка заробітчан і пильно слухає, вставляючи иноді й своє і підхоплюючи реготом всяке до-

тепне слово. Один з поденщиків високий худий і якийсь весь вузлуватий. Жовта шляпа з одвистими крисами робить його схожим на китайця, а бліде довгасте лице з похмурим носом і одним косим оком нагадує не то п'яничку паламаря, не то якогось писарчука із самого глухого «присутствія». Він говорить серйозно, строго і вживає такі слова, котрі навряд чи й сам розуміє. Другий же, навпаки, підморгує до слухачів, береться весь час в боки, заломлює аж на потилицю свого солдацького картуза і весело регочеться, аж вилискуючи проти сонця своєю чорною пикою, серед якої можна розібрати добре тільки червоний ніс, бо все заросло аж по самі очі чорною жорсткою щіткою.

— З сібе смійосся, брат мой,—суворо дивлячись на його, говорить косий:—із сібе одного... Заблуждаєся і других заблуждаєш... Сказано: безумной...

— Е! що там сказано!—перебиває його веселий.—Ти мені скажи, що таке пекло... Га?...-

— Сказано: безумной только може сказать брату своему: несть бог... Панімаєш? —серйозно дивиться на його косий і потім строго обводить очима слухачів.

— Понімаю! А ти мені скажи, що таке пекло. Га?

— Пекло... по божественному есть ад. Ад то есть гієна огненная. Но только не такая, которую ти сібе думаєш, а душевная..., печальная...

— Ну, а от монахи наші попадуть у пекло?—підморгнувши до слухачів нахиляється до ко-сого веселий.

— Ти, брат, не моргай...—серйозно відповідає йому косий.—Еслі хочеш разговарювать — разговарюй, а не хочеш, не моргай... Манах ма-

наху не рівня. Єсть манах, которий безразлічно праведний—тому вместилище в раю. Поняв? Которий же багатий гріхами, как і всякий міровой челаек, тому уготовано место в пеклі. Поняв?

— Хоч і поняв, а по моему б узять їх усіх, витопить з їх сало та й засмалить і праведних, і неправедних на йому! А то поки ще те пекло, а вони тут пекло роблять. А може, скажеш, не?

— Разсуждай дальше... я скажу потом..

— Та тут разсуждать нема чого... Ти мене спрашуеш, какая єсть моя вера. А я тебе спрашую, що то за пекло, що то за мощ... Ти мені говориш «ад». Де той ад? А хіба то не ад—он там, на тім Дальнім Востоці? А хіба то не пекло, як нема чого з'їсти... і... випить...

— А надто випить!—зітхнувши додає з напів-серйозним жартом коротенький, товстенький чоловічок у фартусі і в теплій шапці з повисмиканою бавовною. Де-хто сміється.

— Ти, брат, багато говориш про святих, а чи ти їх бачив?—сплюнувши і насунувши картуза на лоба, говорить далі веселий.—Я, брат, вірив у їх та довіривсь до того, що от...

Він розводить руками, задира одну ногу в якійсь кожаній пантофлі і обводить очима своє лахмоття.

— Сам винуват...,—похмуро говорить косий.

— Сам?...—закидаючи картуза на потилицю, скрикує веселий:—Ех брат!...

Але в цей час недалеко од дубів чується якийсь п'яний спів і веселий спиняється, підводиться і, махнувши рукою, кричить:

— Вася!... Василь Сафьянович! Пожалте-с сюди!

Всі озираються, тільки косий серйозний і суворий не ворухиться навіть.

По дорозі плентається якась невеличка фігура боса, без спідньої сорочки, одягнена тільки в якесь жовто-зелене пальто і без шапки. Зачувши своє ім'я, вона зупиняється, пильно дивиться на валку і щось бурмоче. Потім підносить палець до носа і почина лукаво грозитись, весь час гикаючи і хитаючись збоку вбік. І п'яне маленьке лице його з чорним носом і віями, з тоненькими синіми губами лукаво дивиться на всіх і посміхається.

— Та йди-ж Вася!—кричить веселий. Вася підходить, зупиняється коло валки і, взявшись руками за поли свого пальто, важно почина розкланюватись перед всіма, схиляючи голову то на ліве плече, то на праве. Розкланявшись перед здивованою і мовчазною публікою, він подає веселому руку і, потрусивши її, зупиняється коло косого.

— Спасається?—заклавши руки за спину під пальто і похитуючись, звертається він до його.

Косий мовчки дивиться на його.

— Ти, Вася, розкажи йому, як треба спасатись,—говорить веселий.

— Спасатьця?—гикнувши, питає Вася.—Ето можна показать... Ето можна... Хм... Ето, брат...

Він почина мацать рукою коло кишені штанів, хитається, лукаво моргає до публіки і на решті виймає пляшку «монопольки». Подивившись на неї на світ, він обводить всіх веселими очима і, хитнувши на «монопольку» головою, говорить:

— Есть!

Всі сміються, а коротенький чоловік крякає, спльовує і витирає вуса.

— Можна й спасатися вже?—пита хтось із валки.

— Хе-хе-хе!—сміється Вася і, перехиливши пляшку над ротом, почина смоктати горілку. Косий дивиться на його і здається, що ніс його робиться ще більше похмурим. Всі слідкують за ними з усмішкою.

— Смотриш?—однімаючи пляшку од рота і не витираючись навіть, говорить Вася до косого.— Може й ти хочеш спастись?... Спасайсь! Это, брат верное спасение...

— Смотрю і разсуждаю:—тихо почина косий, не зводячи з Васі строгого свого ока.—Челаек старий, уже преклонный, а такими ділами займається... Син на війні, кров свою проливає за нас, за веру, отечество і любов.

— Врьош... За веру, царя і отечество!—поправляє Вася.

— Син кров проливає, а отец... ех!

— А отец водку проливає!—додає Вася і, знов перехиливши пляшку, почина смоктати. Але зараз же, однявши її од рота, він нахиляється до косого і якимсь шепотом говорить:

— Кров проливає? За веру?... (павза) За царя? (павза) За отечество? (павза).

Всі ждуть. Вася підніма пляшку, шпурляючи її об землю і злісно, по-московськи кінчає лайкою.

Всі регочуться.

— Ти, Вася, не той... не дуже...

— Що?!—озирається Вася—Как? Не дуже?... Это почему так, позвольте вас спросить? Не полагается з такими словами на чиновников? А на меня полагается?... Га?... «Преклонный челаек?» Сукини ссини! От що!... Мерзавці!... Де мой—син?... Я тебе спрашую, де мой—син?!

Усмішки на його лиці вже не видно. Щось болюче, суворе і злісне видається йому в очах і мокрих ще від горілки губах. Голос переривається якимсь нервовим дріжанням і навіть гикавка десь зчезає. Всі робляться серйознішими. Вася стоїть якийсь мент мовчки, важко дихаючи й сопучи носом, потім звертається до слухачів і показуючи рукою на город, шепотить:

— Я—злодей, я оскорбив Колю... Это верно... Я його оскорбив... Я — злодей, і это верно...

Він зупиняється і, вдаривши себе в груди кулаком, скрикує:

— Не... не я погубив Колю... Погубило його вера і отечество!... Да! І кров проливає... а я... От!

Він розставляє ноги, розгорта поли свого пальто і випина до них свої голі, жовто-брудні груди з якимись ямками, синяками і кущиками сивого волосся посередині.

— Герой? А?—дивиться він грізним поглядом на всіх.—По самой первой моді?.. «Преклонний челаек»,! А ти мені скажи, почему я должен не пить?—раптом звертається він до косого, який похмуро дивиться кудись убік.—З какой надобности это нада? Га?

— Душа больше за водку... Душу нада любить,—з неохотою бурмоче косий.

Вася якийсь мент пильно дивиться на його, наче чекаючи далі, потім поволі поверта голову до слухачів і, хитнувши нею на косого, говорить:

— Хороший хлюст? а? «Душу любить»... Дак ти-ж ублаготвори ету душу... Понімаєш? Ублаготвореніє дай!.. А чим ти можеш?.. — він озирається навкруги і, не знайшовши, сумно схиляє голову. Всі мовчать.

— А був, братці, і я челаек...—з якоюсь кривою, жалкою посмішкою повертає він до всіх своє

худе, знівечене лице.—Зарабатував по 2 цілкових у сутки. Всі Васілія Швайку знали... Да-а... Коля говорить: «я, папаша, терпеть не могу тиранів... Я люблю свободу»... А я йому в рило. За що?... З любви! Накажи мене бог з любви! Боявсь, що в Сібір попаде... «Я, говорить, папаша, на вас не сердюсь, только ви мне дуже обіцелі»... Так і говорить, їй богу! Коля, значить, син мой єдинственный... «Ви, говорить, папаша, поклоняєтесь тиранам, а я свободі.. Я свободу люблю»... А?... Хлюст?

Він озирає всіх своїми очима, в яких стоять сльози і криво усміхається дріжачими, синіми губами.

— На Дальній Восток значить пішов?—питає хтось серйозно. Вася мовчки хитає головою.

— Запасний, значить. Да... Много народу згубили сукини сини... Ето верно... Ну, та й не простив вас?

Вася мовчить, потім тихо говорить:

— Я не просив... З гордості... Думаю, нехай он просить мене... А його й забрали... Дак я й загуляв...

— Вроді, как сіціліст, значить, ваш син?.. Коля тетот?...

Вася хутко дивиться на запитувача, якогось худого не то міщанина, не то робітника з пристані і мовчки одвертається.

— Сіціліст не сіціліст, а парень маладця був, — зітхнувши говорить веселий.—Тільки ти, Вася, не журись! Нехай ті журятьця, що гроші мають... Не зітхай, як нема, то й так нехай!.. А Коля тоже, брат, душу в серці має... Он должен понімати... От і край!..

З базару чути якийсь крик, шум, голосні балачки. Всі озираються.

— «Я, говорить, папаша, не боюсь ніково»...—
Знов почина Вася, але його вже не слухають і дивляться до рундуків, куди починають збігатись хлопці, дівчата, дядьки, весь нудьгуючий, чекаючий люд.

— Що там таке?.. Диви-драка,—сміється хтось.

— А ну, гайда!..

Всі рушають до рундуків, від яких назустріч їм суне валка заробітчан, а посередині їх чоловік двадцять якихсь людей в синіх, чорних, сірих сорочках, в якихсь засмальцьованих піджаках, в шляпах, картузах, з чорними у сажі руками й обличчями. Вони голосно говорять і між собою і з заробітчанами і показують головами й руками на беріг, де викочують дуби. Де-які зупиняються і пильно дивляться назад.

— Товариші! — кричить якийсь чорний, як циган, рябий і присадкуватий чоловік. — Не подпускать поліцію!.. Прямо бей і больше нічево!

— Камнями! — підхоплює чийсь другий голос.

— Та не розбігаться!

Заробітчане здивовані: що за люде? Звідки? Чого вони тут? що їм треба?

— Забастовка, брат! Понімаєш, забастовку де-лаєм... — поясняє один з них високому парубкові в широченному брилі і з товстими губами. І біляве лице його, замазане сажою, пильно і добродушно дивиться на заробітчан. Парубок хитає головою, але не дуже помітно, що все зрозумів.

— Весь город бастує... Заводи, фабрики, ма-стерські. Понімаєш?...

Дівчата заглядають через плечі парубка і серйозними, великими очима слідкують за білявим.

— Робочі, значить... Хотять, щоб плату більшу давали, щоб харчували добре, щоб обращались з робочими хорошо... Ви ж тоже робочі?

— А ну-да!...

— На заробітки йдете?

— А то-ж...

— Ну от! А тепер ми йдемо он туди до берега, щоб і на пристані забастували... Як всі покинуть робити, тоді хазяйни уступлять нам...

— А то так!—додає якийсь дядько, що теж слухає його.—Оце в нас на буряках тоже була забастовка...

— Треба боротися з нашими ворогами,—перебиває його білявий.—Ми на їх робимо, а самі нічого не маємо. За хазяйнів всі, а за нас ніхто. Всі вони живуть нашим трудом... От і стоять один за одного.

Валка суне все далі й далі. Тут крик, там починають співати, там спиняють; аж порох стоїть над рундуками, коло яких позоставались тільки здивовані, злякані торговці.

Заробітчана також здивовані. Ці засмальцьовані, чудні люде так сміливо говорять про те, що вони несміло думали про себе, так дружно виступають, такий гордий вогонь горить в їх очах.

— Що то, дядьку Юхиме, городська кумпанія!—хитаючи головою, говорить парубок дядькові, що слухав білявого.—От як би й наші так!

— Е!...—з досадою маха рукою дядько.—«Наші».Хіба воно що понімає? Витріщить очі та й усе... Та й дери з його... «Наші»... Тут, хлопче, наука... Городський чоловік на всяких грамотах тобі, як чередник на худобі... А наш брат мужик що?.. Темний, як та ніч. Що сказав пан або піп, то й свято.

— А й у нас же забастовка була!—говорить якась жива, чорнява дівчина в білій хустці і з веселими очима.

Дядько хоче щось сказати, але попереду чується якийсь дружний крик, свист, гукання.

— Тю-у! Тю-у!...

Всі зазирають один одному через плечі і дивляться вперед. З-за рундуків, клацаючи шаблями, струнким рядом виступає чоловік двадцять поліцаїв і мовчки йде до берега, де викочували дуби. Там уже робота стала. Робітники, збившись до купи, з лантухами замість фартухів, з закованими руками і халошами штанів, глухо балакаючи між собою, стоять і ждуть.

— Ей! Товарищі!—враз чується чийсь дужий, дзвінкий голос із передніх рядів валки.—Бросайте роботу! Не слухайте поліції!... Забастовка!

— Долой!... Бей їх!...—розкочується по вальці і заробітчане бачать, як ці люде кидаються до дошок, ламають їх, виривають дубчаки-підпорки з-під рундуків, збирають каміння і біжать наперед. Парубки захоплені, радісні теж хапають дрючки, дошки і біжать за ними. В повітрі миготять палиці, ломаки, наче військо десь взялося з піками: дівчата хапають коси і совають їх в руки парубкам і дядькам. Поліція зупиняється.

Робітники з дубів потрохи починають одягатись, скидати свої лантухи і одкочувати халоші. Поліцаї щось тихо говорять між собою. Нарешті вони знов строяться і рушають далі, наче вони нічого й не хотіли робити.

— А!!!—розкочується по вальці—п'яти показуєте?... Ха-ха-ха! Тю-ю-у-у!... Фю-ю... А-а... Злякались!

Де-які починають навіть кидати навздогін їм каміння, але їх спиняють і всі рушають до робітників з дубів. Ті весело сміються назустріч їм і кричать:

— Шабашуєм! Гуляй наша!...

Чується:

— Ванька! Возьми мою жілетку і башмаки!...

— Жар до Боруха! У його пиво добре!..

Хвилини через десять на березі стихає. Нема ні косого, ні Васі, ні веселого—вони пішли «шабашувати» з робітниками. Тільки заробітчани, то лежучи, то сидючи, палко і голосно розмовляють про забастовки, про поліцію, про ті рани, які завжди болять і не гояться.

Сонце вже сіло. На тім самім місці, де балакав Вася, сидять уже другі й про друге балакають. На голій землі, якось скрутившись, босий, в полатаних штанах і дуже заношеній простій сорочці, лежить самотою якийсь парубок і подивляється на всіх якимись зляканими, напруженими очима. Широке, біляве лице його з безформеним носом і потрісканими губами якесь забите, безпомічне, з якимсь виразом страху, суму й одчаю.

— Ну, а от... Ці украшения... зорі, скажемо, місяць і це од природи?—чується серед полтавців.

— А-а... такі-і...—незадоволено протягує той самий голос.

— Ну, та що?... А лучче, як тобі дадуть про Бову Королевича?... От з такими зробиш забастовку!... Як же!...

— Як же ті книжки добути?—вмішується другий, товстий і ледачий голос.

— Е! як!...

Оповідач, видно, й сам не знає, але щоб не показати того, цмокає язиком, хмикає і робить такий вигляд, ніби це дуже небезпечно говорити.

— Далеко, чи що?

— Хм... Воно то... Тут, брат... не той...

Але його виручає гудок десь далеко на Дніпрі. Він схоплюється і почина слухати...

— Параход!... Параход іде!—починають турбуватися всі.

Самотний парубок теж підводиться, неспіло дивиться на Дніпро і знов лягає. Турбування було даремне, бо гудок від «буксирного». Всі вертаються і коло самої парубкової голови розсіджуються дівчата. Одна з них русява з великими мрійними очима і якимсь повчим жалю виразом губ уважно дивиться на парубка і отвертається. Потім знов озирається і, зустрівшись з його сумним зляканим поглядом, знов одводить свої очі і почина щось шепотіти своїй сусідці. Та також дивиться уважно на парубка.

— Чого ви на мене дивитесь?—тихо говорить він:—хіба я вам що зробив?

В голосі йому чується щось також злякане і хворе.

— А хіба не можна дивитись?—сміється сусідка.

— Усі дивляться... Наче я... що... Ви, мабуть, думаєте, що то я витягнув у того хлопця гроші?

— Еге! Драстуйте вам!... Того, що вкрав, вже піймали давно, а ми ще будемо на тебе дивитись!.. —хита головою сусідка.

Русява ж мовчки не зводить очей з його, пильно обдивляється на його босі ноги, на хворе злякане лице на страшну убогість його убрання.

Парубок якийсь мент дивиться на сусідку своїми мутними очима і знов тихо говорить:

— Мені так страшно... Ви не будете бити мене?

— Хто бити?

— Ви...

— За що?

— Я боюсь... В., може, не знаєте... що той...

Дівчата здивовано дивляться на його. Він підводить голову і сідає зручніше.

— Де-ж твоя одежа?—питає сусідка.

— Нема... Я так... Я покинув хазяїна... Мене хотіли вбити...

— Хто?

— Щось як поженеться, а я тікати і покинув... І чоботи були... За Єлисаветом... У полі... Воно як поженеться, а я тікати та й утік...

— Може ти їсти хочеш?—питає русява. Парубок зиркає на неї, потуплюється і нічого не відповідає. Русява схоплюється, біжить до своєї одежі і хутко вертається з великим шматком хліба й сала. Парубок несміло, не довіряючи, дивиться на неї і не бере.

— Та бери ж. Чого ти?—ласкаво говорить вона...

— А ви-ж... вам же... самим треба.

Йому, видно, страшенно хочеться їсти, але він все таки не наслідуюється взяти і тільки скося подивляється на протягнутий хліб. Але дівчата силою всовують йому хліб і сало в руки і він починає жадно їсти. Вони навмисне одвертаються і починають щось байдуже балакати проміж себе. Раптом обидві хутко обертаються: схилившись головою за дуби, безпомічно звисивши руки з хлібом, парубок голосно ридає.

— Чого ти!—здивовано, стурбовано і з жалем в голосі скрикують разом дівчата.

— Ви такі... добрі... Вам... вам... мабуть, самим... треба хліба... Нате... Я не хочу...

І парубок поверта до їх своє мокре негарне худе лице і протягує надгрижений, невеличкий вже шматок хліба. Здивовані дівчата, не знаючи, що говорити, мовчки дивляться на його.

— Беріть... я не хочу... Ви мене ще битимете.

Дід казав, не їж і не кажи нікому... Всі так дивляться на мене... Я не міг більше служити... Там в економії б'ють. Я утік і грошей не взяв.

— Та як же ти тікав так? Та це в тебе й нема нічого? Ні одежі, ні грошей, нічого?—з глибоким жалем пита русява.

Парубок дивиться на неї і очі його знов укриваються слізьми. Незв'язно, плутаючись, він починає говорити і можна розібрати тільки, що він десь служив, утік звідти і тепер голодний, без одежі вертається в Полтавську губернію додому. Можна також розібрати, що голод одняв у його розум і що цей страх, який дивиться з його хворих, божевільних очей, буде вже все життя давити його злякану душу, буде страшними привидами носитись в його слабому мозку і не буде вже спокою нещасній жертві всяких «економій».

Потроху коло парубка збирається ціла валка заробітчан. З глибоким жалем вони дивляться на замученого брата і хто знає, які думи, які почування пробігають по них. Хто зна, чи не будуть і вони повертатись додому такими, чи зостанеться в їх душі цей жаль і чи не заросте їхнє серце жорстким бур'яном злоби на всіх і на все?

Знов далеко на Дніпрі густо і глухо гудить гудок і знов всі біжать до берега, слухають, розпитують і мляво вертаються назад.

— Буксирний!

Парубок згорнувшись під дубами на голій землі, тихо схлипує і здригується. Стає все темніше й темніше. Далеко нагорі жовтіють городські вогні і нагадують, що там живуть самі довільні люде, що там живуть ті, які забрали собі і розум парубка, і сили його, і честь цих дівчат, і щастя всіх цих змучених, стомлених людей; забрали і розкошують в тих спокійних, гарних

домах, не на голій землі й не за недогризеним шматком чорного хліба.

Балачки стихають. Дніпро задумливо, журливо плюскотить об беріг хвилями і, темний сам, здається, знає долю цих чекаючих людей і хмуρο хмуриється од неї.

„УМІРКОВАНИЙ“ ТА „ЩИРИЙ“.

„Уміркований“ та „щирий“.

Лист чоловіка до жінки.

Оце, Ольго, пишу тобі листа з самої тюрми. Найшовсь добрий чоловік, що згодився кинути в ящик, минаючи тюремне начальство. Попав таки на старість. Сидів-сидів у хуторі, двадцять літ не показував на світ носа, раз вирвався та й то, дякувати землячкам, посадили таки. Ти не лякайся дуже, начальство наше не дурне ж таки, побачить же воно справді, що з мене соціяліст, як з клоччя батіг. А все таки, продай тих кабанців, що торгував кабанник Ремесло, та їдь до мене, може скоріше виручиш. Та гляди, не продай чорного кнурця, що по-ліву в сажу, бо то на розплід. Як приїдеш у Полтаву, то йди просто до губернатора і виясни йому все, як я тобі пишу далі. Тільки попереду зайди до секретаря та ткни йому щось в руку—щоб його за печінки вже ткнуло—може з того щось і вийде.

Все вийшло з-за того божевільного Недоторканого. Знаєш його? Той самий, що був у нас торік на Великдень і мало не побився з справником за те, що цей назвав українську мову «велікорускім наречієм». Пам'ятаєш? Такий високий, здровенний чолов'яга з довгими козацькими вусами. Раз-у-раз ходить в вишиваній сорочці з

стьожкою. Та, мабуть, пам'ятаєш. Так оцей гевал і посадив мене.

Я вже мав виїзжати додому та на гріх і подумав собі: «А ну, дай зайду до своїх, до українців. Тепер воля, то воно й не так небезпечно уже заявитись справжнім українцем. Як не як, а любови до рідного з серця не викинеш».

Та й захожу до української книгарні. Каюсь, розпустив я трохи язика там з ними: досталось таки правительству за причіпки до нашого рідного слова. Ну! якось воно так вийшло, що Недоторканому теж по тій дорозі треба їхати, що й мені. Ми й умовились увечері зійтись і разом їхати до поїзду.

Тільки це вже перший і останній раз я їзду з щирими українцями. Дав уже зарок собі: як побачу де якого щирого українця, десятою вулицею обминатиму. Буде з мене цього сорому та горя, що тепер маю. Мені б уже з тої хвилини, як він до мене в номері причепився, треба було б одкараскатись від його. Плкнуть і не їхати з ним. Але ж, як би ж то знаття! А то думаєш собі: «свій чоловік, українець... Треба піддержувати національну справу. Годі сидіти по хуторах»... От тепер за це й попосидь у тюрмі. Треба було, як розсердився він у мене в номері і хотів іти, не вдержувати, а я, наче чорт розум одібрав, почав ще умовляти його. А розсердився він, бач, того, що я одяг комірчика з галстухом, а не вишивану сорочку з стьожкою. (Найшов дурного, щоб всяке бачило, що я українець). Насилу виправдався тим, що сказав, ніби забув узяти з собою сорочку. А то вже і «ренегат», і «кацап», і «зневага національної культури». На смерть образився.

Ну, все таки поїхали разом. Ідемо, балакаємо про українські газети і, не криюсь, приємно таки

було держати в кишені українську газету і не прислухатись, чи не біжать за тобою арештувати. Воно, що й казати, усе приємно, коли воно дозволено, коли написано скромно, не задиркувати і по українському таки. Воно й про Недоторканого не можна сказати, щоб він соціялістом був. Гріх це сказати про його, тільки вже над міру любить Україну. А нам, українцям, воно як раз і не до лиця. Нам більше треба політикою брати: там примовчати, там ухилитися, там потанцювати під дудку дужчих. Од того голова, чи ноги не опадуть, а гляди й пощастить у чомусь. А що вже про Недоторканого, то й казати нема чого, що не такий він чоловік, щоб у політиці розбіратись. От хоч би тобі таке. Ідемо ми звощиком повз пам'ятник батькові нашому Богдану Хмельницькому. Балакаємо собі. Коли це Недоторканий торк звощика у спину.

— Звощику!.. А звощику!

Той обертається.

— Ась?—каже.

Ну, що тут такого? Спитав чоловік по своєму. Ні, Недоторканому це не подобається.

— Не «ась», а «що»,—поправляє того.

Звісно, звощик не розуміє:

— Чего ізволіте?

— Не «ась», кажу, а «що» треба казати! Розумієш? Хто це на коні?

— Ето?—показує звощик пужалном на Богдана.

— Еге-ж.

— А ето какой-то хахлацькій генерал.

— Чого ж хахлацький?

— Єслі б наш, так он прямо сидел би, а етот ішь, как набок свалился. Пустяшной генерал...

Аж підстрибнув Недоторканий од цих слів. Як

шарпне того нещасного звощика за пояс та як закричить:

— Що?? «Пустяшной?!» Ах, ти ж кацапська твоя морда! Та ти не знаєш, що всі ваші кацапські генерали й у підметки йому не годяться. Га? Це гетьман України! Чуєш ти?!

Звощик попався сердитий. Не подобалось йому це.

— Ти — каже — барін потіше, не лайся. Я ведь тоже могу словечко сказать. Я хоть і кацап, да одной лерігії с государем!

Тут би замовкнути, так ні: Недоторканого це ще більш підзадорило і він випалив таке, що до лица тільки якому-небудь соціялістові. Мені аж у серці йокнуло, а звощик так і жахнувся.

— Так вон ка-ак? — каже. — Ето, значит на государя такія слова. Ну, так погоді же. Н-но!

— Куди ж ти завертаєш! — гука Недоторканий.

— А вот увідиш! Н-но! Вот в участке ми разузнаем, верно-ль то, что ти сказал. Ми таких уже возілі...

«Оттуди — думаю — к бісу! Зачепив собі мороку. Ще в тюрму попадеш через його». Так наче моє серце вже тоді чуло, що так буде.

— Ну, остав, ізвозчік, — миролюбиво кажу я, — поезжай на вокзал... Довольно.

— Не-ет. Я етого не могу. Не-ет. Уж ми ето в участке разсудім. Н-но!

Що ти його будеш робити? Ще справді завезе. Бачу, Недоторканий почина йорзати на сидінні.

— Та це ти справді, земляк, в участок їдеш? — питає нарешті.

— А ти думал в лесторан тебя за такія слова? Н-но!

Що ти йому казатимеш? Везе таки в участок! Недоторканий почина сопти. Далі зразу чогось

заспокоївся, посміхнувся до мене, та й каже до звощика:

— Ну, ну, їдь, їдь... Чого ж?... Побачимо тільки, що тобі скажуть в участку за твої слова про царя... Їдь, їдь...

Звощик нічого, мовчить.

— Побачимо, побачимо, як тебе погладять по головці за те, що ти свою мужицьку морду з царем зрівнюєш.

— Разве я равнял?—раптом озирається звощик:—Я, значіт, к примеру только... А ти вон что!..

— Ні, голубе... Ти сам сказав, ось і мій товариш чув, він свідетельом буде? А за це знаєш що роблять?

Звощик нічого не відповідає, одвертається і мовчки їде далі. Потім помалу поверта і їде назад.

— Куди ж ти?—з іронією пита Недоторканий (не вдержався таки).

— Время не хочется терять...

— А! «время». Ото-то ж бо й є... Кацапня проклята!

— Та годі вже, пане Данило,—просю вже я.— Хай йому біс. Мовчить уже.

— Ні!—каже. Не треба їм потурати. Ач! Тюря чортова! Забралась в чужу солому та й шелестить ще!... «Пустяшний!» А ваші Куропаткіни, Рожественськії, Стеселі хороші? Один тільки й був порядний Кондратенко—та й то не кацап, а українець. Цього вони не знають! Кацапури!

Оттакий чоловік!.. А на вокзалі знов. Пішов він білети купувати. Жду я його. Жду, жду—немає. Що таке? А ну, дай піду пошукаю. Іду до каси, дивлюсь: народу, народу там. А коло каси стоїть жандар, а проти його Недоторканий, щось сердито кричить. Прислухаюсь я.

— Він немає права! — чую, говорить Недоторканий.—По маніфесту усі мови рівноправні... Він повинен розуміти мене. Скажіть на милість, шишка яка: касір нещасний!

Жандар перебиває його.

— Та плювать мені!—гука Недоторканий.— Хай позиває! Він на Україні, а не в Кацапії, мусить і балакати по-українському!

От я жалів потім, що тут його не арештували! На моє нещастя якось обійшлося благополучно. Чи жандар дурний був, чи хто його зна. Взяли ми багажного і пішли в вагон. А вже вдарив перший дзвінок. Багажний пхав, пхав на полицю наші чемодани, але там вони не поміщались, він і поставив одного під лаву. Недоторканий це побачив.

— А хіба на полиці не можна?—каже до того.

— Что-с? Поліцію?—не зрозумів той.

— Нічого, нічого,—поспішно вмішуюсь я і починаю шукати в гаманці злота.

— Ти — українець?—тим часом похмуро звертається Недоторканий до багажного.

— Как ізволілі сказать?—ввічливо нахиляється цей.

— Хохол ти, чи кацап?

— Я-с? Хахол! Самий настоящій хахол! Черніговской губернії.

— А по своєму й говорити не вмієш?

«Ну, от!—думаю—ще з тим зчепиться! Ну й пеня!» А тут, як на зло, ніяк злота не найду. А гривеника дати мало, двадцять копійок багато.

— Давненько із деревні, барін. Запомніл по-мужицькому,—делікатно посміхається багажний, поглядаючи на мої руки.

Недоторканий ще більше похмурюється.

— Та не «по-мужицькому», а «по-українсько-

му!» Мужики всякі бувають. Є мужик француз, є німець, є поляк... О! Є і пани такі ж самі...

— Да!—зітхає багажний.—Всякиї, значіт, народи...

Б'є другий дзвінок. Багажний переминається з ноги на ногу, подивляється на мої руки. А тут злота, як навмисно нема. Плунув я.

— Чи нема,—кажу,—хоч у вас злота, Данило Івановичу?

— Злота? Добре... А свою рідну мову сором забувати. Нас і так скрізь забувають... От касір цей... Сволоч! Ще арештувать хотів... Бач, бюрократ кацапський!.. Злота, кажете?

— Злота, злота.

— А наш брат-галушка мовчить... Та чухається... А кацапня хазяйнує собі... Культуру свою...

— Барін! Мене некогда... Ідтіть нада, второй звонок,—несміло перебива його багажний.

Недоторканий грізно дивиться на його.

— А ти по своєму сказати мені не вмієш?

— Я, барін, человек занятой... Позвольте за труд... Мене некогда політикой заніматься...

— Ні, стій! Я тебе не про політику.

— Данило Івановичу,—умішуюсь я:—бог з ним, пошукайте злота.

— Ні—і! Підождіть. Треба вчить. По своєму, питаю, ти не вмієш сказати?

Вже й пасажери починають звертати увагу. Багажний стискує плечима і з усмішкою дивиться на якогось панка, що цікаво загляда до нас.

«Ах, ти ж боже мій!—думаю.—Знов скандал буде».

— Данило Івановичу!—благаю вже:—та пустіть чоловіка.

— Ні, підождіть... Ось ти скажи мені: як того чоловіка назвати, хто матір свою забуває? Га?

Б'є третій дзвінок. Багажний стріпується, робить сердите лице і рішуче говорить:

— Позвольте, барін, за труд, а то я жандарма буду звать. Что ето такое в самом деле.

Зачувши «жандарма», я прудко виймаю двадцять копійок і суну багажному в руку. Він вмент зникає.

Недоторканий хитає чогось головою і кладе гаманець у кишеню. Рушаємо. Я зручніше вмошуюсь, з полегкістю зітхаю і починаю дрімати. Славно так задрімав був, коли це—чую чийсь знайомий голос вигукує:

— Україна спасла Росію!

Я розплющую очі і озираюсь. І уяви собі, коло нас цілий мітинг. Десь набрались селяне, студенти, робітники, якісь панки, жида, словом чисте народне зібрання. А посеред усіх ораторствує Недоторканий. Горе тепер, Олю, та й годі: куди не поїдь, скрізь у поїзді тільки й почуєш: «революція, резолюція, конституція, інтеллігенція»! Чи то ж чувано було коли вперед, щоб у вагонах робилось оттаке. Вперед, бувало, їде собі чоловік спокійно, тихо, побалака з сусідом про врожай, або про бурську війну і кров йому спокійна, печінка не болить і на душі спокійно. А тепер тільки й чуєш: «убито стільки-то», «поранено стільки-то». Або: «конфіскувать землю без викупу!»—«ні, з викупом!». І товчуть собі, а нема того, щоб подумать, що може кому од таких слів: чи з викупом чи без викупу, серце рветься на двоє. А дядьки наші? І собі туди ж, набрались розуму, мурляки! «Треба—каже—по закону робить: як усім, так і панам; не з торбами ж ходити їм. Дать і їм стільки землі, як і всякому,

хай обробля». Як це тобі подобається? Ой, жінко, жінко! Казав я: «продаваймо землю, поки не пізно». Ні, «пождемо ще трохи». Ну да, здається, дождемось ми. Послухала б ти, що у нас тут у вагоні говорилося.

— Україна спасла Росію! — кричить мій Недоторканий.

— Чому же Україна? — питає його якийсь білявий студент.

— Бо Росія ще спала, як наші селяне в 1902 році підняли повстання.

Я так і задубів. Чи не сказився чоловік: найшов чим хвалитись.

— Ізвініте, — каже студент. — Ви ошібаєтесь.

«Ага! — думаю — найшовсь таки благоразумний чоловік». І що ж би ти думала?

— Ізвініте, — каже, — революціоннія дієвства бивалі в Росії єшо раньше полтавських безпорядков. Єслі уж говоріть о спасенії, то спасла Росію только інтелігенція і народ.

«Оце так!» — думаю, коли раптом на верхній полиці, що коло вікна, хутко підводиться якась панна і кричить;

— Вот іменно, єслі уж хотіте, то ваша інтелігенція очень і очень слабо подняла знамя революції. Да, да! Она только сумела пойти (да і то ковила) за тем знаменем, которое поднял пролетаріат. Я, конечно, говорю не об інтелігентних рабочих, а о буржуазной інтеллігенції. Она, как і везде і всякая буржуазія, сейчас же изменила делу свободы.

Панна аж сіла на своїй полиці і подушку навіть одклала набік, готуючись змагатись. І як схопились же вони! Той: «інтелігенція!», а та: «пролетаріат!» На підмогу панні десь узявся якийсь, видно, робітник, далі русявий студент,

а до білявого студента пристав якийсь панок. І таке завели, що аж млосно мені стало.

«Ну,—думаю—аж тут мені каюк: заарештують.

Так воно й сталось. Воно б, може, й не сталось та надала нечиста сила вмішатись знов до балачки Недоторканому. Отто трохи осадили його, він був і замовк. Я вже думав, що так і мовчатиме. Так куди там, так, бачу, і рветься, щоб щось своє вставить. Та поки України не зачіпали, ще здержувався, а як щось там хтось сказав, так його й прорвало. Україна це все одно, що болячка йому. Ледве торкнись, він уже як скажений робиться. Я навіть і сердитись на його дуже не можу, бо бачу, що це просто нещасний чоловік. У його ж тільки й думки, що оттой балака не по-українському, а той не признає українського. Вже ж і я сам люблю неньку—Україну, кохаюся в рідній мові нашій, шаную батька Тараса, ну, а щоб оттако вже тільки й думати про те, то це вже я не можу. Він згодний навіть на те, щоб насильно землю одбирати, аби завести свою самостійну Україну. Ну, а я цього вже не можу. Україна Україною, а земля землею. От же скажи йому це, хіба послухає? А як же! А це то й погубило його й мене. Вийшло це так. Надало комусь там сказати між иншим, що мабуть Польща здобуде собі таки автономію. Я проти волі глянув на Недоторканого. Дивлюсь, напруживсь він, видно чекає чогось. Ті перевели розмову на инше. Тоді Недоторканий перебива їх і сурово так питає:

— Ну, добре. А що ви скажете про Україну? Ті спершу й не зрозуміли.

— То-есть, что «про Україну?»—питає хтось.

— Та от, Польщі автономія, а Україні?

— Може́т би́ть, со вре́менем і Украї́на бу́де автоно́мна.

— Та-а-к??—саркастично посміхається Недоторканий.—Дуже вам дякуємо! Красно дякуємо...

— А ви разве проти́в е́того?—питає білявий студент. Недоторканий вмент суворо нахмурюється і з натиском говорить:

— Украї́на для украї́нців. І ми не потребу́ємо вашо́ї автоно́мії!

Тут, дивлюсь, просовується наперед якийсь чорнявий студент, в черво́ній ко́соворотці, який до того тільки вставляв за панну та за «пролетаріат» короткі фрази.

— Виба́чайте...—звертається він до Недоторканого по-украї́нському.

Той зразу пом'якчав, зачувши рідну мову.

— Виба́чайте... Ви це про ко́го ка́жете «ми не потребу́ємо автоно́мії»?

— Про нас, про всіх украї́нців!

— Виба́чайте,—посміхається студент:—я сам украї́нець, але мо́жу сказа́ти, що ви дуже поми́ляєте́сь, коли бере́те́сь за всіх одпо́відать. Украї́нській буржуа́зії, та й то де-які́й тільки части́ні, мо́же потрі́бна само́стійні́сть Украї́ни, але украї́нському пролетаріа́тові вона́ зовсі́м не́потрі́бна. Украї́нському робо́чому лю́ду, як і вся́кому, потрі́бна така полі́тична фо́рма, яка сприя́ла б його́ розви́тку. От, напри́клад, автоно́мія. Але відокре́млюва́тись ці́лком від сво́їх бра́тів ру́ських чи поля́ків йому́ зовсі́м не́треба.

Недоторканий спершу аж оторопів. Потім як скочить.

— Як?! Та це ви хо́чете, щоб над нами й да́лі панува́ли чу́жинці?!

— Над нами панує *бюрократія*,—каже сту-

дент:—і так саме, як і над тими ж чужинцями. Чужинці нам не вороги, а брати.

Бачу, Недоторканий починає сопти й червоніти: значить, сердиться.

— І це говорить українець? Ви—українець? У кацапській сорочці?!

— Українець.

— Та ви... ви кацапський прихвостень, а не українець! Ви...

— Чого ж ви лаєтесь?—похмурившись, питає студент.—Я з вами, як з людиною говорю, а ви... як чорносотенець який-небудь...

Тут Недоторканий як спалахне, як ревне:

— Що?? Я—чорносотенець?! Ах, ти шпиг кацапський!.. Та я тобі.

— Ето, дійствительно, какой-то чорносотенець, —звертаючись до когось, промовив з усмішкою якийсь невеличкий єврейчик, що стояв коло Недоторканого. Той, як почув, та, недовго думаючи, як розмахнеться та зо всієї сили лясь того по пиці.

— Ось тобі, жидюго, «чорносотенець!»

Тут зчинилось щось неможливе. Єврейчик у крик, у сльози, студенти з піною у рота налізають на Недоторканого, Недоторканий махає кулаками, кричить. Господи! А тут як раз станція, ми й не чули, як поїзд став. Крик стоїть, аж у вухах лящить. Коли це зирк: пробірається крізь юрбу жандарм; тихо стало; хтось покликав,—мабуть, якийсь сердобольний дурень. Недоторканий як побачив його, так і скипів:

— А!—кричить.—Так он ви які? За жандаром?.. Революціонери?

— Врятьє!.. Ми не звалі его!

— Брешіть ви самі! Ось дивіться, селяне. Бачите, як друзя народу уступаються за вас?

Бачите, як вони боряться з тими, хто боронить вашу національну честь і душу. От привели пса на мене.

— Позвольте, Господін... В чом тут дело?— почав було жандарм. Так де там: і слова скажений не дав нікому сказати.

— Беріть! Беріть мене!— кричить.— Я не боюсь ніяких жандарських лап! Ми зможемо постояти за ідею... Арештуйте нас, хапайте, тирани. Пане Самжаренко, ходім! Кацапня предає нас в «руки правосудія».

Можеш собі уявити, що зо мною сталось, як він випалив це до мене. Я зомлів, просто зомлів. Хотів крикнути, що я тут ні при чому, що я зо всім не винен ні в чому і, як то буває у сні, не міг язиком поворушити. Думав, що мене кондрашка тут на місці гепне. Якось господь милував. Так мене й вивели, як задубілого. Очнувся аж у кімнаті якійсь.

От за це й сижу тепер. Більш ні за що, клянусь богом. Як не благав, як не доказував жандарському офіцерові, не повірив і звелів одвезти у Полтаву. Учора привезли. Думаю, що тут випустять, смотритель тюрми обнадьює. Та я й сам так думаю, невже ж таки їм повилазить, що я чоловік тихий собі. Що Україну люблю? Так хіба ж я кому хоч слово про це говорив де? От тільки там у книгарні... Ну, так то ж один раз та й то не дуже... А то ж нікому нічого... Як ти думаєш, Олю?... Приїзжай скоріше, голубко, та рятуй. Продай кабанців та позич у Митрофана Пилиповича з півсотні і виручай Олю, бо не виживу. Тільки гляди, не продай кнурця, бо то дуже доброї породи. Твій чоловік Сидір Самжаренко.

Р. S. А Недоторканий і тут не кається. Перелаявся зо всіма товаришами по тюрмі. «Геть, — кричить, — чортова кацапня з наших українських тюрем! Чого поналазили сюди?!» Ну, й не идол, скажи на милость?!

РАБ КРАСИ.

Раб Краси.

Дядько Софрон і Василь лежали вже другий тиждень на цьому невеличкому подвір'ї за станцією, день і ніч сплючи під кучерявими берестками. Іноді тут з'являлись наймачі, прикажчики з економій, або мужики. Тоді дядько Софрон і Василь разом з іншими такими ж, як і вони, стомленими нудьгою й голодом людьми, жадними і злими, обступали наймачів і силкувались попасти наперед. І хоч дядько Софрон та Василь за ціну не стояли, але все не попадали до щасливців-нанятих, бо дядько Софрон був невеличкий на зріст, жовтий і зморщений, як зів'яла вилежана груша, а Василь парубок був неспіливий, дуже блідий на виду, соромливий і якийсь чудний. І вони що-разу помалу сходили до своїх клунків і сідали біля їх. Дядько Софрон виймав люльку, з злорадною посмішкою набивав її й, поглядаючи з-під лоба на таких, як і сам, говорив:

— Ага!.. Ну-да, ну-да... Нанялись... Як раз наймешся тут. А як же! Думав, зараз тобі й поклоняться, пожалуйте, мовляв, до нас, зделайте милость, робіть у нас? Ого! Ще попосидимо тут. По-по-си-димо! Я вже знаю... Хм!

І дядько Софрон кивав головою, посміхався й підморгував з таким виглядом, ніби він зарані

вже знав, що так воно буде, а життя тільки підтвержує те, що він знав. І в цьому підморгуванні, в посмішці було навіть щось завзяте, зло-радне, торжествуюче. Здавалось, дядько Софрон колись добре й рішуче розміркувався собі, раз на все плюнув й одійшов набік од свого життя. Мовляв, іди, як хочеш, бо нічого вже путнього від тебе не діждешся. І тепер, коли це життя котилось по багнюці, незграбно й безглуздо стрибаючи то в один то в другий бік, зустрічаючи на кожному кроці всякі сподівані й несподівані перешкоди—він неначе аж радів, що таки по його виходить.

— Ага! Заробітки... Таврія...—насмішкувато спльовував він набік.—Ха!.. Знаємо ми їх... Буде нам Таврія! Ось як протавруємо оттут послідні сорочки, так узнаємо. А протавруємо! Ого! Ще й як протавруємо. Я вже знаю...

Йому ніхто не відповідав. Інші робітники були зайняті своїми думками й розмовами, а Василь лежав, спершись ліктем на клунок і, повернувши своє бліде, худе лице з чорним волоссям і чорними напруженими журливими очима в той бік, де серед земляків своїх лежала Катря,—не слухав його. Мовчало небо, високе, широке і наче зблідле від спеки, яка, здавалось, сунула від його дужче та дужче на маленьке подвір'я, устелене знесиленими людьми; і навіть непосидливі горобці затихли й поховались кудись у затінок. І тільки станція свистіла, гуділа, шуміла, ніби всі ті, що були в ній, збирались когось рятувати, поспішали, турбувались і ніяк не могли рушити з неї.

І знов минали дні, душні і довгі. Знов блукали всі по подвір'ю та по станції, і в очах їм стояли мляві, одноманітні, уперті думки. І здавалось,

ці думки проймали кожний рух їхній, густо обплутували їхні сірі, потомлені постаті і через те ці постаті й посовувались так мляво й ліниво. І, бувало, иноді одні зривались з місця, злісно лаялись і йшли кудись, а на їхнє місце приходили нові з жадним, напруженим чеканням в очах і надією в душі. Це дратувало тих, що були тут, і вони з ненавистю зустрічали нових.

— А вже ж!—саркастично дивились вони на їх.—Тут вас тільки й ждали. Зараз так і наймуть. На каретах повезуть, у некіпажах... Ага! Сідайте, спочиньте, пожалуста...

Ті сідали, а далі помалу сідала на дно душі й надія, а через якийсь час вони, як і всі, з вагою нудливих, тупих думок блукали скрізь, як неприкаяні, і ждали. Часами знизу, з того городу, який шумів і що-ночі сяяв білим світлом в чорне небо, приходив хтось з міщан і забірав з собою одного або двох копати льох або місити глину. Часами в подвір'ї з'являлись босяки і п'яними, хижо прижмуреними очима байдуже озирались по клунках і примощувались десь коло простодушних. З'являлись карти, горілка, а за ними крик, бійка, галас. І знов стихало на якийсь час.

З дядька Софрона й Василя і з їхніх чумарок та широких штанів вже не глузували—одним надокучило, а других не стало. Тільки иноді Катря, проходячи повз їх, кидала на Василя хвилюючим і ваблячим, як гріх, поглядом і, посміхнувшись з-під білої хустки всім своїм смуглявим мрійним личком, говорила.

— А що? Пошив уже мені спідницю з своїх штанів?

Василь і тепер, як і перше, не сердився, тільки очі його дивились на неї ще більш благаюче та

губи блідли й складались криво-болісно. А Софрон підморгував і з радісною погрозою казав:

— Нічого! Пошиємо ще. Ми ще не те пошиємо. Тут дошиємось і до живого тіла. І не тіло, а й душу зашиємо... Ого!.. Доля як зашиє, то й не розгризеш зубами... Вже пришила сюди... А що ж далі буде... Хм!

І з погрозою, злорадно смоктав свою люльку.

А Василь в такі дні ще більше спав, прокидаючись тільки погризти з дядьком Софроном сухої, задубілої тарані та напитись коло водокачки води. А вночі, коли на подвір'ї було чути тільки хropіння від темних куп під берестками, він тихо підводився, тихо виходив за тин і йшов у поле. Дядько Софрон ворухився, підводив голову й, озирнувшись, бурмотів:

— Ага!.. Ну-да, ну-да!.. Так, так...

І лягав знов, а Василь виходив далеко-далеко у поле; так далеко, що тільки ледве видно було ріжнокольорові вогні станції та сіре сьєво над городом. Ніч ласкаво приймала його в свої широкі обійми й любовно посміхалась йому зорями. Він сідав десь на горбику й виймав з-за пазухи якусь палічку, яку довго й ніжно обтирав рукавом свитки. Потім приставляв її до рота, зітхав, і від палічки в тужливу, ніжну ніч котились з хурчанням ще більше ніжні, більш тужливі згуки. Про що він грав, тужливий син степів і праці? Хіба він знав? Хіба те знав нічний вітрець, син неба і степів? Один з них грав, бо так було потрібно, а другий радісно підхоплював ці згуки, грався ними і котив до сумно-схиленаго життя. І жито журно слухало ті згуки, хиталось колосом і м'яко шепотіло з вітром, згуками і Василем.

Раз на подвір'я прийшов наймач з батіжком, з хитрими очима і з цигаркою, приліпленою до нижньої губи. Його обступили, почали кричати, торгуватись, сваритись. Наймач слухав, цигарка диміла йому в ліве око і він жмурих його, від чого лице йому було ще хитріше. Нарешті він виплюнув цигарку, одібрав собі гурт парубків та дівчат і повів їх кудись на станцію.

На подвір'ї знов стало тихо. Недалеко від Василя й Софрона, спершись спиною на дерево, стояла Катря. Лице її було хмуре й дивилось кудись на станцію. Босі, порепані ноги, перекладені одна на одну, машинально похитувались. Під деревами у затінку недвижні, мов знесилені з одчаю, лежали робітники; на станції бігав чогось паровоз, гордо задравши димаря догори, і сонце грало на білих лушпайках насіння, розкиданих по подвір'ю.

— Ага!—блмнув на Катрю Софрон.—Осталась дівка? А то вже так... Тут, серденько, так і з батьком рідним розлучать. Ого! розлучать! Не то що з земляками, з душею розлучать.

Катря зиркнула на його, потім перевела погляд на Василя, який дивився на неї покірними очима, й з досадою одвернулась.

— Нас ще п'ятеро зосталось... земляків,—з неохотою кинула вона.

— П'ятеро?—перепитав Софрон.—Хм! Ну, що ж? Розлучать і з цими.

Він посміхнувся, потім наче про себе, знов почав:

— І нехай... Нехай. Що ж?... То вже так... Хоч серце звяжи з серцем—розірвуть... О! розірвуть... Їй-богу, розірвуть. П'ятеро, кажеш? Ну, буде четверо, а потім сама будеш. Тепер он

ноги порепались, а там і душа репне... Ого! Репне, то вже так...

— Чого ви кричите, дядьку?—з досадою глянула на його Катря і знов зиркнула на Василя.

— Еге!—радісно засміявся дядько.—«Кричите». Хіба це крикання? Це не крикання. Підожди ще.

— А ви вже діждались?—кинула Катря.

— Я?—охоче підхопив він.—Ого! Діждався, серденько, діждався! Мені вже крикнула. Я вже маю своє.

— Так крикайте он йому...—хитнула вона головою на Василя.—Він ближче... Ач, як витріщився... Чого б спитатись? Лупає тими очима... Комуś він потрібний!

І Катря з досадою й нудьгою одірвала свою гнучку постать від дерева й ліниво одійшла до своїх земляків. Дядько Софрон глянув на Василя, подивився, як тому зачервоніла щока і ніяково-болісно скривились губи й одвернувся.

— Хм!—посміхнувся він. Потім задумливо посидів, знов глянув на мов замерлого Василя, зітхнув і став набивать люльку.

— Чого вона розсердилась?—нарешті тихо промовив Василь.

— А!—з досадою хитнув головою Софрон.—«Чого розсердилась». Баба! Бабу блоха вкусить, а вона твоє серце гризне. Е, хлопче! Ще не те буде. Далі, голубе, більше буде... Ого! То вже так. Як умочиш до краю серце у цю патоку, так оттоді визнаєш. Спробуй витягнуть його... Націпляється з тої потоки такого добра, що й не рушиш... Намокне, як ганчірка, і сльозами, і словами... То вже так...

Василь одвернувся і ліг лицем на розстелену свитку. Він лежав так до вечера. А коли дядько

Софрон, бурмочучи, вмостився коло його й засопів носом, він підвівся і сів. Вгорі крізь листя береста, як золоті цвяшки, жовтіли зорі; десь важко, стомлено пихтів паровоз; за тином гомоніли люде. Він вийняв сопілку, нерішуче підніс до губ і знов одняв її. Потім тихо встав і пішов між рядами сплячих за тин. По дорозі йшли якісь люде й голосно балакали. Один з них гикав і, видно, кудись поривався, бо другі спиняли його й говорили:

— Ваня!... Будь челаєком... Ваня... Остав...
Зачем?...

— Ннік-када!—рявкав той.

— Вванюша!.. Я тібе друг? Ну, скажи міне: друг?

Василь тихо одійшов на другий бік дороги і, постоявши, сів під деревом, спустивши ноги у рівчак. Люде сховались за станційним амбаром і на дорозі стало тихо. Проти Василя чорніли дерева подвір'я, праворуч блищала світлом станція, а ліворуч таємниче темніло мовчазне, глибоке поле. Він вийняв сопілку й загравав. Спершу згуки вилітали з неї нерішуче, несміло і наче ховалися зараз же в темі, боячись плавати тут недалеко від цих чужих, ворожих їм кам'яних будинків. Але будинки тихо собі стояли і згуки насмілювались, росли і тонкими низками розбігались на всі боки. Хутко вони заповнили собою все повітря над дорогою й подвір'ям. І, здавалось, то були вже не згуки дерев'яної, засмальцьованої палічки, а гострі, колючі думи, які на чорних незримих крилах летіли від рівчака і билися в душі. І, вриваючись туди, вони з болем впивалися в серце, дряпали мозок; і серце нило, а в голові здіймалися картини, рідні, далекі, пекучі. Ось сопілка захурчала, дві ноти, змінюючи одна одну,

затріпались в повітрі і в очах стоїть картина. Поле. На горі буйно хитається під холодним вітром ранку сивее жито; хитається і слухає веселих, балакучих жайворонків. Вони наче поспішають сказати йому, що вже далеко-далеко за селом сонце віялом розставило в небо свої золоті пальці і зараз буде тепло-тепло. Внизу за гаєм клепає хтось косу; скрипить десь віз за могилою, а по-під гаєм на толоці пасеться череда і звідти переганяючи одна одну біжать з хурчанням дві ноти.

— Який то чортяка свистить там?—зачулось раптом басом із подвір'я. Ніхто нічого не одповів, тільки із сопілки побігли за двома нотами ще другі і, то зникаючи, то бігаючи наввипередки носились у темі. Бас помовчав і трохи згодом промурмотів:

— А гарно гра, собача шкура!

— То мій Василь...—озвався тоді Софрон з-під дерева.—Сумує парняга... Сумний він у мене.

Згуки вже й голосів не лякались. Вони несли з собою шматки страждання, шматки невивплеканої журби й були сміливі і горді через те. Вони пробірались через тин, ставали над подвір'ям і шпурляли тим стражданням в вимучені душі лежачих людей. І люде ці зітхали, непокоїно вертілись з боку на бік і починали стиха балакати про те, що ворушилось і вставало в серці і в мозку.

Серед одної купи лежачих людей підвелась якась постать і сіла. Сопілка плакала й жалілась знайомим співом на долю, яка блукає десь, покинувши сиротою в наймах єдину доню. Тужливо ллється мова доні, благаючи ворона однести вісточку неньці, і кряче ворон в темнім гаї, неньку сповіщаючи.

Постать встала, переступила через клунок і,

нечутно ступаючи босими ногами, пішла на дорогу. Тут згуки були дужчі, виразніші. Наче вхопившись за них, як за шворку, постать помалу посунула за ними і, дійшовши до рівчака, раптом одірвала їх.

— Хто тут?—з тихим ляком скрикнув Василь.

— А це хто грає?—замість відповіді прошепотіла постать, нахилиючись над Василем. І перед ним забіліла хустка, з під якої трохи темніше дивилось йому в очі лице Катрі.

— Так це ти граєш?—м'яко промовила вона й, одхилившись, мовчки стала дивитись на його нахилену голову.

— А я не знала досі, що ти так гарно граєш. Де ти вивчився?

— Коло череди...—тихо сказав Василь.

— Он як...—протягнула Катря й помалу сіла поруч його, пустивши також ноги в рівчак.

— Служив у економії?

— А то-ж...

— Ти перший раз на заробітках?

— Перший.

Вони замовкли. Василь, схиливши голову, вертів в руках сопілку, а вона задумливо дивилась йому на руки й слухала, як в грудях їй ворухилось щось тепле, ніжне, рідне; слухала, як воно розливалось в руки, ноги, в голову і хотілось від того говорити, сміятись, плакати.

— Чого ти неспіливий та сумний такий? В тебе батьки є?

— Нема... Давно померли... Один дядько Софрон...

— Того ти й сумний такий раз-у-раз?

— Ні... Я так... Мені просто сумно. Од всього сумно.

— Чого ж то? Болить щось у тебе?

— Ні... Так. Мені од всього сумно. Не знаю. Сонце заходить—сумно; дощ іде—сумно... А надто як сонце заходить... За це мене й прогнали з економії. Хіба я знаю? Вони кажуть, що я сплю. А я й не сплю, а так... Лежу, а воно щось ссе в грудях, хоч ріж... Давно вже це мені... У церкві співають, а я плачу... Тітка Саня й одшіптували та не пособляє...

— Що ж воно таке?

— Не знаю... Сумно мені... Отто, як сонечко сідає та гарно так, то чогось плакати хочеться... І вже й про череду забуду, про все... Тільки граю... І били мене... Один раз прикажчик як оперішив гарапником через голову, так і розпанахав спину... А тепер прогнали з економії...

Катря мовчала й дивилась на його. Паровоз раптом дико крикнув, наче хто вколов його і почав часто й схвильовано дихать.

— Я більше вночі люблю грати—ніхто не чує... Як слухає хтось, то я не можу грати.

— А як я буду слухати, гратимеш? — ледве чутно спитала Катря. Василь мовчав.

Десь далеко-далеко засвистів поїзд. На станції щось безупинно дзвеніло і важко дихав паровоз.

— Гратимеш, Василю?

— А ти знаєш, як мене й звуть? — повернувши до неї голову і чуть було по голосу, що він соромливо й радісно посміхнувся.

— Знаю... — посміхнулась і Катря. — А як мене звуть?

— Катря.

— Так. Ну, що ж, гратимеш при мені?

— Не знаю. При тобі мені хочеться грати жалібної.

— Чого ж то?

— Так... Бо як дивлюсь на тебе, то мені так сумно і гарно. А сьогодні, як ти розсердилась на мене, мені наче клешнями здавило серце...

— Не сердься, я так. Я більше не буду...

Василь глянув на неї й знов нахилив голову.

«Чох-чих-чих!»—неслось з поля запихкане, поспішне дихання поїзду. На станції ставало шумніше. По дорозі один за одним пробігло двоє екіпажів, обдавши їх вітром і порохом.

Катря помалу взяла Василеву руку й, поклавши її собі на плечі, пригорнулась до його.

— Ач, як б'ється твоє серце... — прошепотіла вона. І чи від цих слів, чи від чого другого, у їх холодно й радісно замерло в грудях.

На другий день, коли Катря проходила повз дядька Софрона й Василя, очі їй були потуплені вниз і вона не посміхалась. А Василь бліднів і, як соняшник до сонця, повертався за нею. Потім знов прикладав сопілку до рота й, сміливо подивляючись навкруги, грав. І те, що він грав, ніхто ніколи не чув, бо то грало його серце. Дядько Софрон латав сорочку й скося позирає на його.

Над вечір на подвір'ї з'явився наймач в білих комірчиках і в жовтому брилі. Кожному він казав «холюпчик» і, коли дихав, то живіт йому колихався, як жіночі груди. Він одібрав гурт парубків, а надівчат хоч і поглядає ласкавими, масляними очима, але ні одної не найняв. На цей раз найнялися таки й Софрон з Василем. Василь стояв сумний і иноді шукав когось очима, а Софрон був якийсь прищулений і на жовтому, зморщеному лиці його стояла якась обережність, якась ласкава боязність спугнуть щось.

— Найнявся?—раптом зачулось за спиною Василя. Він швидко озирнувся й очі йому зробились темними й глибокими.

— Найнявся...—промовив він, не маючи сили одірвати погляду від синіх, мрійних очей Катрі. А ти?

— Я ні. Не треба дівчат... Не наймайся й ти, разом наймемось,—додала вона хмуро й суворо глянула на його. Потім зараз же почервоніла, гнівно зиркнула на його залите щастям лице й кинула:

— А хоч, то наймайсь. Просить не буду!

І швидко одійшла в другий бік. Василь хотів піти за нею, але глянув на Софрона й зупинився. Потім нахилив голову, посміхнувся й, одійшовши до клунків, сів коло їх. Лице йому зблідло, очі були напружені й губи кривились од якоїсь тужливої радості.

Гурт нанятих чогось топтався на місці, чогось там сміялись, кричали, чоловік в комірчиках щось говорив до їх. А Василь сидів спиною до них і з задумливою, тужливою радістю в очах грав на сопілці.

— Ну, складайся, хлопче, складайся... — раптом зачувсь йому за спиною Софронів голос:—зараз на вагон сідаємо та й з богом...

Василь, не повертаючи голови, одняв сопілку од рота й спокійно сказав:

— Я не хочу найматись.

І, приклавши знов сопілку до губ, задумливо заграв. Дядько Софрон підняв брови, роззявив рота й подививсь на його.

— Оттуди в халяву твоєї мамі!—нарешті вимовив він,—це ж по якому?

Василь грав собі й дививсь кудись темними щасливими очима,

— Хм... Так...—озирнув його пильними очима Софрон.—Значить, остаєшся? Так, так... Ну-да. То вже так... А їсти? Хліба ж у торбі вже нема... Га, Василю?

— Ну, то що?

— А що ж ти їстимеш?

— Не знаю...

— Хм... ну-да. То вже так... А коли наймешся?

— Не знаю...

— Так. Значить, кидаєш мене? Начхать і на рідного дядька?

Василь мовчки обтер сопілку об штани, засунув її за пазуху і ліг лицем до неба.

— Не можу я нанятись тепер. Не наймайтесь і ви...—промовив він весело.

— Та їсти ж що будемо?—скрикнув Софрон.

— Їсти?... Та якось... Може, ми завтра наймемось... Бо я не можу...

Дядько Софрон постояв, потім, посміхнувшись, злорадно підморгнув і рішуче пішов до гурту. Через якийсь час він вернувся, мовчки виняв з торби сорочку і сів коло Василя.

— Так, так...—нарешті забурмотів він.—Тільки що з того буде? А щось таки буде... О! накажи мене бог, буде... Ну-ну, побачимо... Тільки погано, що ти й рідного дядька міняєш... Ну, та добре! Я вже знаю, що з того буде. Ми таки визнаємо Таврію...

Повз їх пройшла Катря, весело наспівуючи, й коротенька синя в зелених квітках спідниця її теж весело хилиталась. Софрон подивився їй услід, скосив на Василя свої хворі очі й, посміхнувшись, забурмотів знов:

— Ми щось таки виспіваємо. То вже так... Хм! Ну, грай, грай,.. Воно так і слід, хай плаче

твое горе, а ти в його пісню... Що ж? Сльоза — дурна... Сльоза не допоможе..

А ввечері, коли повз них промиготіла темна дівоча постать і Василь зараз же побіг за нею, дядько Софрон тільки повернувся на другий бік і пробурмотів:

— Ну-да... То вже так!..

І, зітхнувши, затих. Ні докорів, ні балачок про те вже більше не було.

Дні минали. Дядько Софрон і Василь уже не раз спускались в город за яким-небудь городським наймачем і що-разу вертались, несучи кожний по кілька десятків копійок в кишенях. І важко мабуть було нести ті копійки, бо вони так помалу раз-у-раз вертались і так мляво посовувались їм ноги? Зате вночі дядько Софрон спав, не прокидаючись, а Василь, не лягаючи, грав.

Глухо гудів внизу той город, з якого так тяжко було витягувати такі маленькі, легенькі копійки, і сіре сяєво, схоже на сяєво, що малюють над святими, стояло над ним. На станції дико, пронизувато свистіли паровози, але сопілка від того була ще ніжніша. А може й не від того...

— Чудний ти...—посміхалась Катря, зазираючи в лице Василеві.—І сьогодні тобі жалько?

— Жалько...—ховаючи їй голову на груди, посміхавсь у темі й Василь.

— Та чого? Чудак парубок... Як дитина... І сердишся на його—йому жалько. І цілуєш—теж жалько. Так любиш, чи що?

— Не знаю...

— Хм... А от мені тільки тоді жалько, як ти граєш... Мати чогось згадуються... Або думаєш собі, чого ми такі бідні та нещасні. Другі ж люде он там на станції живуть у розкошах... І жалько-жалько на долю... Грай ще...

І він грав. Грав не те, що вивчив коло череди, а те, чому вивчило його життя та серце. Сопілка плакала й жалілася на долю, зорі кліпали, ніби їм на очах стояли сльози і вітер сумно зітхав з житом. І було так чудно й сумно-солодко від того, що їх було тільки троє тут у полі під житом: вони двоє та ридаючі згуки сопілки.

Одного дня знов з'явився на подвір'ї наймач. Він говорив одривисто, рішуче, сердито й оглядав кожного через окуляри таким пильним поглядом, що від його хотілось топтатись ногами й тріпати головою. Дядька Софрона він назвав «трухляком», але не забракував і зачитав разом з Василем у третяки. З їх почали за це сміятись, але їм було те байдуже. Василь навіть і не чув нічого, бо дивився за Катрею, яка весело складала клунки свої й кидала в його бік лукавим, щасливим поглядом.

— Ну, хлопці, до економії недалеко!—рішуче й сердито сказав прикажчик, коли всі готові в дорогу стовпились коло його.—П'ятнадцять верстов! Пройдемо через город, а там за три часа будемо вдома. Сьогодні треба вдома бути. Ну, гайда!

Всі рушили, а ті, що zostались, провозжали їх понурими злими очима. Йшли довгою низкою по два й по три чоловіка, запружуючи собою весь тротуар і заповнюючи вулиці здивованими криками, сміхом, балачками й веселими лайками з прикажчиками та звощиками, що стояли понад тротуарами.

Василь з Катрею йшли позад дядька Софрона. Катря весело озиралась на всі боки, штовхала Василя й голосно глузувала з прикажчиків, озираючись і блискаючи на них синіми очима і бі-

лими зубами. А Василь серйозний і мовчазний пильно й повагом дивився на все і ніби ховав собі те все у душу.

Вони йшли тими вулицями, де люде не жили, а тільки торгували. Через це на цих вулицях стояв грукіт од звощиків, блищало світло від круглих білих лихтарів і бігали повні люду вагони без паровозів, тільки на одному товстому дротові. І вся ця довга низка людей в грубій убогій одежі, з клунками на плечах, людей з поширеними очима, з грубими обличчями й головами справляла таке вражіння тут, яке справляє в убогій вулиці села кавалькада розкішно вбраних людей з м'якими руками, ніжними, випещеними обличчями й делікатними голосами. І тепер ці ніжні, випещені люде озирались на цих грубих людей, сторонились їх і довго дивились їм услід, як дивляться на рідку та дивну процесію.

З вулиці блискучих магазинів вони звернули вліво й вийшли на широку, засяяну білим світом, вулицю. І тільки вони вийшли на неї, як звідкись, неначе ждучи тільки їх, вирвався цілий вихор чудових згуків і сильно вдаривсь їм в серце. Від цього очі їм одразу стали знов широкими, на устах заграла радісна посмішка і вони усі, як вівці, яких покликала хазяйка, з сміхом, з криком кинулись за цими звуками. Гарно одягнені люде поспішно уступались їм з дороги й з дивуванням дивились вслід. Але що їм було до гарно вдягнених людей, коли попереду за тим довгим тинном, з того саду протягувались непоборимі згуки й, схопивши за серце, сильно тягнули за собою. Що їм було до лайки сердитого прикажчика, який пробував спинити їх? Вони, як вівці з кошари, збились до того тину й, встромивши голови між залізні прuti тину, жадно глitalи ті згуки.

Василь і Катря стояли з самого краю. Вона що-разу озиралась до його, з веселим сміхом скрикувала, кричала щось, топотіла, але Василь не чув її. Весь блідий, з своїми запалими щокми, над якими горіли якимсь чудним і страшним світлом очі, з криво-болісно стуленими губами, він дивився в той сад і не рушився. Тільки руки його, що держались за пруті тину, дріжали та груди дихали важко і часто. По широкій, ясній алеї саду сунули багато вбрані пани, грохотіли звощики, кричали, сміялись, штовхались товариші, але він нічого того не бачив і не чув.

А згуки великими, довгими хвилями лились із саду й плили десь над головою. Здавалось, то саме життя пліло на них. Убране в сміх і сльози, в радість і страждання, з посмішкою ненависти й любови воно гордо лежало на цих розкішних хвилях і таємниче, пильно дивилось в душу Василю своїми дужими очима. І душа його, як раб, замерла й не сміла рухатись. І повна того самого сміху й сліз, страждання й радості, ненависти й любови, вона росла, давила груди, розпірала череп і билася риданням в горлі... Ось згуки заплакали, забилися і тихо мерли, як лист в-осени опадаючи й зникаючи десь утьмі неба. Тихше, тихше.. І вміть повітря сколихнулось, розірвалось, згуки насмішкувато й гордо струсили тугу, засяли радістю й скажено понеслися і закрутились в бойовому танці. І життя сміялось в них, і чуть було, як воно кричало незрозумілим для людей, але повним сили й раювання криком.

— Василю!.. Ходім уже!.. Тю!.. Та Василю!— шарпала, штовхала, щипала Катря Василя.

І знову згуки тихше, тихше... їх менше, менше... Один всього... Він жаліється на щось комусь. Кому? Життю? На що? На те, що йому,

Василеві, так тяжко, так дуже тяжко жити?.. Згук плаче, а сльози його тягучі, гарячі падають Василеві у серце і швидко їх там буде стільки, що вони заповнять всі груди.

— Василю!!.. Ходім!.. Уже йдемо!.. Чуеш?

Згук замер, неначе хтось журливий сумно схилив голову й задумався. Тоді спочатку тихо, а далі дужче, спокійно і велично цілий гурт згуків став відповідать йому. Він відповідав, а той журливий згук не слухав, не хотів вислухувать його; болючим стогоном вривався він в ту відповідь і бився в ній, жалівся і змовкав, безсилий і смутний. І згуки дужчали, гнівались і ціла буря гніву вже крутилась і здіймала з дна душі стовпи думок і почувань.

— Василю! Чи заклало тобі? Тю, бий його сила божя... А диви!.. Василю!!

Катря схопила Василя за груди й дуже шарпнула до себе.

— Га?—дивлячись на неї горящими очима, тихо спитав він.

— Та ходім?

— Куди?

Гурт згуків таки переконав журливого. Тоді вони схопилися за руки і радісні задріботили, завертілись і весело затанцювали.

— Василю!

— Ну?

— Їй-богу, здурів парубок! Ходім!

— Куди?

— «Куди...» Та туди, куди й всі... Ходім, бо кину, хай тобі чорт...

— Кидай... я не піду... Одчепись... Не чіпай мене... Я не можу... Йдіть собі...

— Чи не сказився?!.. Що ж ти робитимеш тут?

— Не знаю.

Підійшов дядько Софрон запиханий, сердитий.

— Що ж ви стоїте?—накинувся він.—Усі вже пішли, а вони стоять собі...

— Та ось... не хоче йти... Стоїть, як глушман...
—з гнівом ткнула пальцем Катря в Василя.

Софрон глянув на його, мовчки схопив під руку й потягнув за собою. Василь покірливо, як п'яний, посунувся за ним. Вся партія сердито ждала їх. Катря нахмурена і зла йшла позаду і не посміхнулась навіть, коли усі сміялись з Василя. Вона тільки ще раз порівнялась з ним і заговорила до його; але, коли він мовчки повернув до неї своє бліде лице з напруженими очима й раз одвернувся, вона гнівно всім тілом шарахнулась вперед і змішалась серед земляків.

А дядько Софрон, не дивлячись на Василя, вийняв люльку й, щось бурмочучи, став набивать її. Згуки іноді доганяли їх і щось кричали, але партія так голосно балакала і човгала ногами, що нічого не можна було розібрати. І через те, що тут не було тих згуків, вулиця була не так осяяна і звошки не бігали з веселими гуркотом, а стояли понурившись немов журилися. ,

Стали завертати в нову вулицю. Дядько Софрон, нарешті, роздмухав люльку, сплюнув і озирнувся. Потім швидко забігав очима по спинах і зупинився.

— Василю!—крикнув він. Де-хто озирнувся, але Василь не одзивався.

— А-гов, Василю!!

Василя не було. Передивились усіх і стали сміятись, але дядько Софрон не слухав їх.

— Ага!—злорадно захитав він головою. Найнявся!.. Так, так... Це він утік до музики.

— Так що ж думать? Катайте, дядьку, разом танцювать будете...

— А потанцюємо!.. Хо-хо! Ще й як потанцюємо!.. Я вже знаю... Господін, верніть паспорт... піду шукать.

Прикажчик сердито, лаючись, почав вишукувать серед купи паспортів їхні документи; товариші сміялись, а Катря стояла й хмурими, злими очима дивилась на руки прикажчикові.

— На, та к чорту!.. — кинув цей нарешті Софроніві дві бумажки. Той схопив їх, сховав за пазуху і, підтягнувши клунка на плечі, швидко пішов назад. Люлька пихкала йому під носом і освітлювала його жовті вуса й хворі очі, в яких стояло щось злісне, уперте.

Але на старому місці Василя не було. Незабаром коло шукаючого Софрона зібралась ціла юрба ріжного люду.

Вони всі дивились на його жовте, зморщене лице з хворими очима, а він, бігаючи очима по вулиці, оповідав їм про Василя і не знав було, чи він сумував, чи злорадствував:

— Може, он заблуділся где? — жалісливо думала в голос якась бабуса з мішком на плечі.

— Как заблуділся, найдьом.. — запевнено й байдуже сказав поліцай і, позіхнувши, став одходити. За ним потроху почала розходитись і вся юрба. Знов Софрон зостався на тротуарі сам. На лиці йому стояло щось гостре, торжествуюче, завзяте і разом з тим повне безнадійного одчаю. Він наче сам наступив собі на серце і радів од того, що воно таки болить, як він це й знав, і страшно йому було від того, що воно розірветься і в грудях стане порожньою. І він стояв посеред тротуару й, кліпаючи хворими очима, не рухався. Звощики вже не підкочували під осяяні ворота саду, а смирно цовгою низкою стояли по-над тротуаром і куняли. Поліцай одійшов

і став посеред вулиці, задумливо дивлячись кудись убік. З саду лилась музика, мрійна, ніжна, ласкава. Дядько Софрон одійшов далі по вулиці, притуливсь до тину й, схиливши голову, застиг. Довго стояв він; і потрохи жовте лице його ставало м'якче, ніжніше, ніби та музика гладила його по лиці і стирала з його жорстке, уперте, злорадне. І круглий електричний лихтарь, наче місяць вповні, сумно, не моргаючи, дивився на його і ласково милував його згорблену, маленьку постать в жовто-зеленому сплющеному картузі.

А згуки в саду зітхали й говорили про щось бажане, хороше й недосяжне. І тонкий, дріжачий сум, як павутина над пожовклою стернюю, літав од них в повітрі і обвивався круг серця. Згуки зітхали й зітхання те помалу переходило у тихий плач, повний жалю й журби. І плакало серце Софронове за ними, бо низько схилив він голову. І був схожий на п'яного, що безсило притулювся до стіни.

І раптом він підняв голову, озирнувся, прислухався і хутко повернувся лицем до саду. Звідти несло чиесь ридання, гірке, одривисте і грубе. Дядько Софрон просунув лице в дірку між прутами й забігав напруженими очима, шукаючи місце того ридання. Швидко він побачив під одним кущем щось темне, яке ніби ворухилось.

— Василю!—дріжачим голосом несміло крикнув Софрон.

Ридання стихло і темне перестало ворухитись.

— Василю!—ще раз гукнув Софрон.—Ти?

В саду тихо замірали згуки. Ось вони зітхнули, схлипнули і вмерли... Стало тихо—тихо.

— Василю!—пошепки прошипів Софрон у дірку.—Це ти?

— Я...—грубо й товсто вирвалось з-під куша і за цим зачулось шумне й дріжаче зітхання.

Всаду розлігся лопотячий, дрібний шум оплесків і крику — неначе там зраділи, що це був таки Василь.

МАЛОРОС-ЕВРОПЕЕЦЬ.

Малорос-Європеєць.

Я їхав в село Бідненьке за репетитора до панка Коростенка і, як подоба кожному репетиторові, їхав на драбинчастому возику, запряженому якоюсь гострозадою й остроголовою конячинкою з коротенькими, лахматими ніжками і великим черевом, що робило її дуже схожою на мишу.

Мало накочена дорога була труськє, сонце палило, як з печі, а я на своєму возику, як карась на сковороді, смажився, обливався потом, вертівся, хапався за боки й проклинав і возика, й себе, й того чорта, який надав мені їхати до якогось там пана вчити паненя; і не хотів я вже ні пана з його рекомендованим мені демократизмом, українством, лібералізмом, ні заробітку, ні сільського покою, ні всього того, що спокусило мене їхати до його й терпіти муки їзди на драбинчастих возах. Але конячинка тим часом тюпала собі й години через чотири ми вже були в Бідненькому.

Була неділя. Коло одної хати на вулиці й на подвір'ї стояла, сиділа й навіть лежала ціла юрба дядьків, жінок, парубків, дівчат, дітей. Всі були червоні, спітнілі, у де-яких лікті були перев'язані хустками. Вони всі разом кричали, обімались, сміялись, співали; якась стара баба,

високо піднявши спідницю, заносисто танцювала, а круг неї реготали й грали на губах. На самій дорозі стояв розпатланий дядько: широко розставивши руки, наче граючи в «куці-баби», він раптом робив кілька хистких ступнів у один бік і зупинявся; потім схиливши, як бик, голову, немов раздумуючи і щось бормочучи, він кидався в другий бік і знов зупинявся, хитаючись.

На воротах стирчало гілля, обвішане червоними стьожками й перев'язане хусткою.

— Свадьбу грають,—суворо сказав, неначе одрубав, мій возниця й, обминувши розпатланого дядька, хльоснув по конячинці.

— Стій!.. Стій!..—вмить вчулось за нами.

Ми озирнулись. За возом біг якийсь дядько в шапці з перев'язаною рушником рукою, з пляшкою й чаркою в руках і кричав щось.

Возниця припинив трохи конячинку.

— До... до пана... нашого... їд... їдете?—хакаючи, підбіг до воза дядько.

— До пана. Вчителя ось... везу... А що? — незадоволено буркнув возниця.

— А-а!..—протягнув дядько, дивлячись на мене мутними очима й дихаючи горілкою. — Вчителя?.. Да панича?.. Так... верно! На дохтура, стало бить? Упо... употребительно! Но только за польтіник не підем... Так панові й разположить... Забастовка!.. Депутація, одним словом!.. Значить, польная депутація... і нікаких... Руб давай і... квит! Верно я говорю? Кирило, верно я говорю?

— Верно, верно... Но! — шарпнув віжками Кирило.

Дядько ще біг за нами й щось старався вияснити, але хутко одстав, і ми, повернувши за ріг, опинились на вулиці, що впиралась в пансь-

кий будинок з тополями й террасою; а через кілька хвилин в'їзжали в ворота економії.

На подвір'ї чогось було безлюдно й тихо, тільки коло загону стояли дві робітничі постаті й, спершись ліктями на тин, лузали насіння. Вони не ворухнулись. Зате з-під амбару вихопилась якась сіренька собака з обгризеними вухами й, одривисто гавкаючи, наче хапаючи на льоту мух, побігла за нами. Біжучи поруч з возом, вона без всякої злости дивилась, поперед себе й, наче виконуючи обов'язок, голосно й серйозно гавкала. Часом вона зупинялась, сідала й, поспішно почухавши задньою ногою коло зуха, знов наганяла нас і знов з діловитим видом гавкала.

У вікнах горниць замиготіли якісь обличчя, але на ганку ніхто не з'являвся; тільки з вікна кухні випнулась червона товста пика в білому ковпаці й, обережно почухавши кінчиком здорового ножа брову, пильно подивилась на нас і сховалась.

Ми зупинились. Собачка теж зупинилась, замовкла й стояла коло воза, так же, мабуть, не знаючи, що далі робити, як і ми.

Почекавши трохи, я зііз із воза, розплатився з дядьком і, взявши свого чемоданчика, пішов до ганку. Як тільки я ступив на східці, двері самі раптом одчинились передо мною. Я зупинився, чекаючи, що хтось вийде, але не було нікого. Я зазирнув у двері: в маленьких сінях було порожньо, а проти цих дверей були другі двері, мабуть, в більші сіни. Я здвигнув плечима й пішов далі. Але не встиг зробити кілька ступнів, як і ті двері також одчинились, мов од вітру, й я справді побачив великі сіни з кілочками для одежі, одержу, кальоші, капелюхи і т. и. Коло дверей же знов нікого не було.

«Що за чортовиня»,—подумав я, озираючись на всі боки. Але в цей мент одчинились бокові двері й з них поспішно вийшов товстенький, коротенький добродій у білому літньому костюмі з чорненькими смужками, з англійськими баками й червоними бритими губами. Лукаво сміючись, він підійшов до мене і, простягаючи руку, дзвінким тенорком заговорив:

— Репетитор наш?... Дуже приємно, дуже приємно! Мій Василько вже просто напосівся на мене: «де мій репетитор»?.. А що? Двері вас здивували?

— Еге... Я не розумію... Наче духом святим...—пробурмотів я.

— Ах-ах-ах!—засміявся він дуже задоволено. Потім раптом зробив серйозне лице й, ніжно взявши мене за лікоть, промовив:

— Дуже приємно, дуже приємно... Я вас зараз у вашу кімнату... Ви, мабуть, дуже втомились? Ну, розуміється... Свій чемодан ви можете... Грегуар... Ха-ха-ха! Тақ вас здивували двері? «Святим духом?» Грегуар!

Звідкись хутко виплила постать у лакейському потертому фракці з жовтою лисиною, тоненькими губами й тужливим виразом кістлявого бритого лица.

— Вот чемодан господина учителя... Однеси до їх в комнату... А це, бачите... Осторожно, Грегуар, осторожно... Це, бачите, у мене автоматичні двері. Одчиняються машинним робом... Одчиняються й зачиняються... У мене все машинним робом, вся економія на раціональних початках ведеться... А це ваша кімната... Туди, Грегуар, постав у куток. А вода в умивальнику є?... Все машинним робом... Є? Ну, можеш йти... Підожди! Нічого... гм!... нічого з села не чуть?

— Нічого...—коротко промив Гаврилко, схиливши трошки голову набік.

— Ну, йди... Підожди! В випадку чого-небудь... дасть мені звістку!

— Харашо...—зітхнув Гаврилко й тихо висунувся з кімнати, ніжно причинивши двері.

— Да, да... У мене все на раціональних початках... Треба культуритись, пора вигонить азію... У мене прислуги в домі четверо, а в мого діда було її тридцять четверо. Ми, люде нової формації повинні більше мозком своїм працювати, а не наляганими руками... Мозок дає машину, а машина...

Він зразу змовк і, хутко підійшовши до вікна, став дивитися у сад, де ходив якийсь дядько.

Я був голодний і хотілось остатись самому, хотілось вмитись, роздягнутись і хоч трохи спочити від драбинчастого возика. Але Коростенко, видно, й не думав покидати мене. І я вже з неприязню дивився на товсту його шию, на англійські бакенбарди й розчісану надвое, як у лакеїв, голову.

— Да-а,—одходячи від вікна, глянув він на мене ласкавими, хитророзумними очима.—Ми, малороси-європейці, скажемо нове слово старій нашій Ненці-Україні! Правда? Да, да! Що таке, здається, автоматичні двері? Ні... нісенітниця! А тим часом не треба ні лакеїв, ні «на чай», не треба лишньої трати енергії.. Да! Надушив кнопку—і єсть! і головним способом, просто. Ви подивіться!

І він хутко пішов у сени, озираючись на ходу й киваючи мені головою. Я мусів скорчити зацікавлену фізіономію і йти за ним.

Механізм справді був простий, зручний, корисний. Але моя похвала розохотила його і він, схопивши з вішалки м'якого білого бриля й пораявши мені зробити те ж саме, жваво балакаючи й держучи мене за лікоть, повів показати «ще

не те!». Він повів мене спершу в кухню, де показав якусь машину, що сама місила й робила паляниці; потім повів в другу кухню, де якась машина теж щось робила. Тут дуже смачно пахло огірками й житнім хлібом. Од цих пахощів мені так схотілось їсти, що я став часто позіхати і, щоб не образити його, мусів ковтати зівки. Далі він повів мене в якийсь льох, потім в конюшню, далі в загін, в амбар, на тік, за тік, показував, лазив на якісь горіща, дряпавсь на драбини й живо, задоволено й гарно балакав. Балакав він мовою якоюсь кумедною, книжною, скоріше російською, перекладаючи тільки московські слова на українські. Але я майже нічого не чув і де далі, то все більш і більш втрачав надію колись скінчити огляд цих сіялок, віялок, жаток, плугів, телефонів, електричних дзвінків, конюшень, амбарів, водопроводів, водокачок, молотилок, маслобоєнь, собачих будок. В очах мені стояли колеса, паси, проводи, в вухах тільки й чулось «регулятор», «стокінських сил», «500 кінських сил»; в голові стукало, в животі, здавалось, усе висохло, кикши позлипались і в грудях було порожньо й важко.

«Ну-ну!—злісно думав я, ходячи за ним.—Це попав!»

— А ось гляньте!—зупиняючись і балансуючи в своєму білому костюмі на якомусь здоровенному дишлі, показував він мені щось залізне й блискуче.—Стоїть всього сто двадцять рублів, а за кілька років збереже на тисячу двадцять рублів чоловічої енергії. Да!

Я «гмукав», здивовано й глибокодумно вертів головою й з нудьгою думав, чи ще багато в його зосталось показувати збереженої, «чоловічої» енергії. Нарешті, щоб якось звести розмову на інше, я спитав його, йдучи подвір'ям:

— А що це у вас робочих не видно?.'

Він зупинився, комично розставив руки й з добродушною посмішкою сказав:

— Бастують... Страйкують!

— Он як?!

— Да, да!.. Граждане! що зробиш?.. Давай і нам горниць, не хочемо жити в бараках. Булки давай, чай, котлети... Цілком нормальна річ, цілком нормальна річ,—поспішно й серйозно перебив він себе.—Дух часу... Законні вимоги... Законні.

Я згадав, що бараки, які ми оглядали, були темні, брудні, вохкі, низькі й про себе згодився з ним, що вимоги дійсно законні. До нас підбігла знайома вже мені собачка й, б'ючи себе хвостом по задніх лапах, звиваючись і крутячи на всі боки головою, мов прохаючи у мене вибачення за гавкання, стала тертись коло моїх ніг.

— Державна Дума грає свою роль... Да!... Вона будить надії, думи... В цьому її велика роль!

Собачка од мене перейшла до його й лизнула йому руку.

— Пошла!... Фу!... Де вона взялась тут?... Вже завелась азіятчина... Хто її привів?... Пошла к бісу!... У мене ні одної собачки... Я нахожу, що вони ніякої користі не приносять... Од них пахне азією... Пішла ти! Треба сказати Михайлу, щоб прогнав... Да! Страйкують... А ось це—мій сад... Я вам зараз покажу, що значить культура й машина... До обіду ще далеко...

Він виняв золотого годинника й глянув у його.

— О! Ще маємо години три... Ми обідаємо в п'ять... В нашому розпорядженні цілих дві з половиною години...

В очах мені помутилося. Розуміється, я не бачив, «що значить культура й машина», хоча ми

години півтори ходили по садові й навіть лазили в оранжереї. Я вже сам був машиною, яка, не почувавши нічого, тільки пересовувала ноги, хитала головою й щось бурмотала.

Нарешті ми вийшли таки з саду і я зітхнув вільніше. З села чувсь якийсь крик і співи. Коростенко зупинився, пильно послухав і, рушаючи, сказав,

— Дядьки тепер чують себе господами положенія... «Дума, мовляв, наша!». Погано тільки, що Дума розгарячає дуже інстинкти. Не вадило б здержувать... «Дума одбере землю»... А як не одбере? Що тоді?

Я стиснув плечима й промовив:

— Як же Дума може здержать, як селяне вимагають, як їм треба землі?

Він зупинився й, взявши мене за лацкан, сказав:

— Дорогий добродію! Ви—прогресивний чоловік і я—прогресивний чоловік. Обое ми хочемо добра, правди... Я сам поділяю погляди тої партії, яка вимагає землі селянам... Але... Будемо говорити по щирості. Одне—лозунг, а друге—життя. Селянам треба дати лозунг «землі!», бо без цього вони не будуть боротись за політичну волю... Але ж не будемо кривить душею... Чого наші селяне бідні? Хіба справді од недостатка землі? Це ж... ну, по меншій мірі, це—помилка. Наш селянин—азіят. Ось в чому гвоздь... Культури, Європи йому треба! Школи! І перш усього зрозумілої, української школи!

— Добре!.. — скрикнув я, але він мене зараз же перебив:

— Позвольте, позвольте! Це не все! Я не кажу, що їм зовсім не треба землі... Як можна!... Але ж як дати? треба так дати, щоб не вбило культури, щоб селянин розвивався... Ну, скажіть... як

можна взять і розділити всі ці машини мої, всю цю культуру між селянами? Абсурд!

Назустріч нам хутко плив по підвір'ю Грегуар, схиливши голову набік, широко розмахуючи руками, наче одбиваючись од чогось.

Коростенко зараз же змовк і стурбовано, напружено став дивитись на Грегуара.

— Что такое? Безпокойно в деревне? Да?— спитав він.

— Нет. Пожалуйте обедать...—схилив голову на друге плече Грегуар.

— А!.. Хорошо, хорошо...—з полекшенням промовив Коростенко й, звернувшись до мене, добродушно проговорив:

— Неспокійно у нас на селі... Збираються громить мене дядьки... Вже письма шлють... щоб вибиравсь зарані, бо все одно одберуть землю... От вам інстинкти... Приходиться бути на сторожі... Темна маса може справді і спалить тебе, і вбить... Боротьба за існування!.. Да! Ну, ходім обідать!

Він ще зупинився, прислухаючись до криків на селі, і ми пішли. Хвилин через десять вмитий сидів уже за столом проти пані Коростенкової, повної, млявої жінки з блідо-сірим лицем і подвійним жовтим підборіддям. Коло неї сидів мій ученик Василько, опецькуватий чорнявий хлопчинка років десяти, схожий на батька.

— Ти ж будеш слухатись господіна репетитора?—гладячи пухлою рукою стрижену голову Василька, мляво тягнула пані.—Да, Васенька?

Васенька сьорбав борщ з таким виглядом, що мовляв: «побачимо»!

— Только вы с ним, пожалуйста, уже по-руски заанимайтесь... Ніколай Андреїч большой любитель малорускаго языка, но ребенку ето ізлішне.

— Я по-мужіцкі не хочу учіться!—не підводячи голови, випалив Васенька.

Коростенко ніяково засміявся.

— Дурачок. Разве на малоруском языке только мужікі говорят?

— Ну-да мужікі!

— Глупості Васенька!—вмішалась пані.—Малорускій язык такой же, как і рускій... Но тебе нужно по-рускі учіться. Мой Ніколай Андреіч, відіте-лі, считаєт, что всьо должно развіваться... Но ето он только так говоріт, а на самом деле он потому такой любітель малоруского... Сказать, Коля?—лукаво глянула вона на чоловіка.

— Глупості, Лена, видумиваєшь...—сухо й незадоволено пробурмотів він, мішаючи ложкою в тарільці.

— Ето его больное место...—засміялась вона до мене... — Сказать, Коля?... Он, відіте-лі,—вона знов лукаво глянула на його.—Он напісал одну кніжечку... Сказать?... Молчіш? Ну, хорошо. Он напісал кніжечку на малоруском языке о шелковічних червях і считаєт теперь себя настоящим малоросом. А он і говоріть по-малорускі не умеет. Я просто не понімаю его... Какія-то слова... Я сама малороска і всьо понімаю, когда мужікі говорят, а его нет...

— Конечно! Потому, что я говорю літературним языком.

— Ну, оставь!.. Просто не умеешь...

— Лена!—сухо й терпко глянув на неї Коростенко.—Ето наш всегдашній спор... Ми успеем ещо надоесть нашему гостю... Скажі лучше, чтобы подавали второе.. Ви щось шукаете?—звернувся він до мене, бачучи, що я вожу очима по столі.

— Еге ж, соли...

— А ось же солянка перед вами,—показав

він на якусь пляшечку, що стояла коло мене. Я взяв її, але соли з неї не міг добути. Глянувши на Коростенка, я побачив, що він лукаво й задоволено посміхається.

— Не посолите?.. А ось дивіться... Позвольте мені... Бачите?.. Машина!.. У мене все машинним робом. Практично, правда?

Я проти волі посміхнувся.

— Да! Наука—сила!—рішуче хитнув він головою.—Наука дасть людям щастя. Як подумаєш, скільки то непродукційно тратилось у нас, на Україні, сил... І тратиться! Двадцять аграрних вопросів можна би розв'язати, як би зібрати ті сили та прикласти їх до діла... А наші поміщики замість того крест'ян експлуатують... Крест'янина треба піддержувати, треба помагати йому, перш усього—як людині, а друге—для розвитку хазяйства. Бідний мужик—бідний поміщик, бідна, значить, страна. А бідність є регрес. Ми, поміщики новітньої формації, повинні сказати тепер своє слово. Воно назріло вже... Да, воно назріло! Вік мотуз'яного хазяйства зступає з шляху і дає дорогу машині, азія дає дорогу Європі! І от в цьому я бачу велику роль нашої Думи! Вона вб'є азію і дасть простор Європі, дасть нам сказати своє слово, слово європейців.

Він захопився. Утершись рушничком, він одклав його набік і, повернувши до мене своє англійське обличчя, повів розмову знов про Думу, про волю, прогрес, новітніх людей, добро і правду. Говорив він уже по-російському і говорив гарно, кругло, щиро, В розумних, блискучих очах його горів вогник захоплення і, видно було, що він сам любувався своєю мовою й ще більш захоплювався. Пані з задоволенням слухала його й зітхала. В ідальні віяло холодком, пахло

якимись квітками, вузький довгий годинник м'яко, поволі цокав.

Раптом двері хутко одчинились і в кімнату вбіг захаканий з напруженим зляканим лицем Грегуар.

— Ніко... Ніколай Андреїч!—зашепотів він.

Ніколай Андреїч враз змовк і, зблідши весь, повернувся до його. Пані теж зблідла й схопила в обійми Василька.

— Он!... Он!... поспостріть... Ідуть... З флагами!—підбіг Грегуар до дверей, що виходили на терасу й з яких видно було вулицю села. Ми всі схопились і підбігли до дверей і до вікон. На вулиці далеко видно було велику юрбу селян, над котрою миготіло щось червоне. Селяне, видно, були неспокійні, бо звідти долітали крики й видно було, як махали руками. Пані затрусилась, забила і, схопивши Василька, забігала по хаті. Василько почав плакати.

— Грегуар!... Несі пулемьот! Скорее!... На терасу!... — забурмотів Коростенко, дріжачими руками зачиняючи для чогось вікна. Я кинувся до Коростенка, й, теж хвилюючись, заговорив:

— Добродію! Може кулемета не треба?... Все одно не допоможе, а жертви будуть. Краще вийти до їх і поспробувать...

— Нет, нет, нет,—замахав він руками.—Ви, молодой человек, не мешайтесь. Это жізнь, а не програма. Понімаєте? Я должен захищать свою сем'ю... Ви молодой человек... Лена!... Іді в спальню!... Не бойсь... Ах негодя!... Грегуар! Боже мой, он там копається!... Леночка! Да іді же... Здесь нельзя тебе!... Грегуар!... Молодой человек, еслі ви боїтесь... Грегуар!... Оні уже бізко... І ворота отперти.

В кімнату вбіг Грегуар, важко несучи перед со-

бою якусь машину з ніжками, як у фотографичного апарату, й довгою товстою блискучою трубкою.

— На террасу, на террасу!—помагаючи нести Грегуарові, трусився весь Коростенко.

Васильно раптом заверещав і забився, затріпався. Я кинувсь до його. Пані без пам'яті лежала долі.

— Сто-ой!!!—зачулось високим різким тенором з тераси.—Стреля-я-ть буду!!

Я схопив графин з водою й почав лити дріжачими руками на голову пані, бурмочучи до Василька:

— Нічого, Васильку, нічого...

— Оні уб'ють нас! Оні уб'ють нас!—хапав мене за руки Василько.

В кімнату вбігла покоївка. Василько кинувся до неї й, обхопивши руками за стан, затріпався. Я кинувся до тераси. Але в цей мент звідти один за одним вибухло кілька вистрілів і дим клубом ввірвався в двері. Засмерділо порохом. За димом мені нічого не видно було, тільки вершки тополів, що росли перед терасою. Але слідом за вистрілами з вулиці почувсь крик багатьох людей, ойкання, плач, свист.

— Не підходи!—розлягся знов різкий голос Коростенка.

— Уб'ю! Всех уб'ю-у!

Дим трохи розійшовся й я побачив кілька купок людей, які несамовито, перелякано бігли в різні боки, одні до села, другі до економії, треті в городи.

— Кудя? Не смей!! А!!—ревів Коростенко й знов за тим розляглось кілька вистрілів.

Коли знов розійшовся дим, на дорозі не було юрби, тільки де-кільки фігур лежало на тому місці, де червоніли «флаги».

— Грегуар! Запереть ворота!... Скорей! Михайлу і Сідору дать вінтовкі і разставіть на свої места... Стрелять без сожаленія!.. Разбежалась подлая сволоч!.. Лена!.. Победа! Онi разбежались...

З пальця йому текла кров, губи дріжали й на них засохла біла піна; од англійських бак текли струмочки поту, очі були широкі, напружені, дикі.

Вмить в кімнату влетіла покоївка й, сплеснувши руками, закричала:

— Ой, пане! Що ж ви робите! Це ж весілля йшло сюди! Ой, боже ж мій, постріляли, побили!.. Вони до вас ішли по закону!.. Ох, рятуйте ж... рятуйте! То ж сестра моя оддається за Пилипа Босого... Матінко моя!... Ой, рятуйте!

І, кричучи, вона вибігла на терасу, з страшенною силою вдарила ногою «машину» й побігла під тополями на вулицю.

Коростенко пришиблений стояв і бурмотів:

— Не может бить... Не может бить...

Друга покоївка схопилась і теж вибігла. Пані лежала недвижно з розстібнутою мокрою сукнею, а Василько широкими переляканими очима поглядав на нас.

Вбито було одного, того як раз, що ніс «флаги», себ-то гілля з червоними хустками й стьожками, а ранено дві баби й хлопчика.

«Слово малороса-європейця» «машинним робом» було сказано «старій нашій Неньці-Україні». В той вечір я розпрощався з чим і через те не знаю вже, які «слова» він далі говорив селянам і яке «слово» сказали йому селяне.

ГОЛОД.

Голод

Голод.

Біля станції по дні рівчака тихо, помалу, іноді зупиняючись та прислухаючись, повзло трое людей. Зорі мовчки слідкували за ними і моргали одна одній; вітер, несміло пошелестівши травною, забігав у рівчак і зараз же боязко ховався в степу. Туга ночі таємниче шепотіла і зітхала коло їх.

Іноді передній з них зупинявся, помалу висувався з рівчака і пильно дивився до станції. Там все було, як і перше. Станція дрімала. Так само на лаві коло дзвінка темніли якісь постаті, ледве освітлені світлом лихтаря, так само у одному вікні виднілась фігура телеграфіста, що сидів схилившись над столом, так само у садку крізь дерева видко було світло, а круг його якісь фігури. А од фігур тих і од світла так само нісся то сміх, то брязкіт склянок, то ніжний тихий спів, то закати́стий голосний регіт. А між станцією й рівчаком—лінії рельсів, рівні, витягнуті, напружено націлені кудись у далечінь. Рельси, вибігши з полоси світла, пропадали у тьмі і тільки ледве видко було там попереду, куди повзли вони, темні ряди вагонів.

— Ну?—шепотіли задні, коли передній зсувався униз.

— Валяй далі!—хрупів той і мовчки сунувся знов уперед. За ним повзли і задні, чудно якось покручуючи колінами і часами зупиняючись. І коли вони зупинялись, зупинялось і шарудіння в рівчаку і чуть було, як несміло терся вітер біля їх, як зітхало щось в степу і неслися згуки сміху із маленького садка. А вгорі у темнім небі пильно слідкували за ними мовчазні, таємні зорі.

Повзли довго.

І знов підвівся передній, вистромив голову з рівчака і застиг. Станція одсунулась вбік і не блищали рельси. Замість їх тягнувся довгою темною смугою ряд товарних вагонів.

— Ш-ш-ш! — прошипів передній, повертаючись до товаришів.

— Вилазьте...

— Тут?—тихо спитав середній, підлазячи до його.

— Вони... Мішки не погубили?... Ш-ш!... Ти! щоб тобі там покорчило...

Задній злякано зігнувся і присів. Потім помалу, ледве ворущачись, підліз до обох і тихо спитав:

— А ти ж добре знаєш?

— Не бійся, на своїй спині таскав його... Ну! тихо ж! Не отставай од мене... Ш-ш!... Та не тікати, як хто гукне... Тільки мішки покидять додолу... Чуєте?

— Та то вже...

— Ну, хай бог помагає!...

Якось чудно похитуючись, три постаті обережно, помалу посунули одна за одною просто на вагони. Вагони ж стояли, окутані якоюсь таємною тьмою. Всі, як один, темні й однакові, наче домовини на колесах, вони мов ждали їх, замерши і ховаючи в собі щось невідомо страшне, незриме. Було якось сумно,

А станція збоку їх дрімала собі під ніжний спів у садку та сміх і балачки. Вітер zostавсь у степу,

Передній раптом зупинився.

— Хто їдьоть?—в той же мент зачулось звідкись од вагонів.

Три постаті закам'яніли одна за одною. Зорі напружено моргали, ждучи, що буде, і навіть з поля прибіг вітер і зашелестів чимсь коло їх ніг.

— Хто їдьоть, питаю? Слиш?!—знову відкись од вагонів почувся сердитий і трохи насторожений голос.

— Кидайте мішки...—поспішно прошепотів передній і, одкинувши щось убік, голосно й спокійно промовив:

— Свої.

Коло вагонів щось заходило.

— Хто такі свої? Какая надобність ходить тут?

— На станцію йдемо...

Від вагонів одділилась якась темна постать і стала наближатись до їх. Передній зараз же поспішно рушив вперед, а за ним задні.

— Стой!.. Подожди!—зачувся за ними ще більш насторожений голос і хода постаті стала частішою.

— А чого нам ждять? Нема часу...

— Говорю, стой, бо стрілять буду...

Передній зупинився, а за ним і задні. Постать підійшла зовсім близько, так що видно було навіть якусь палицю в руці і темну бороду.

— Ну, то що буде? Драстуйте!—спокійно обізвався передній.

Постать, не відповідаючи, мовчки стала близько придивлятись до лиць їм, до одежі, до рук.

— Що, знакомі може?—суворо, знехотя бовкнув середній.

— Да, знакоми...—теж суворо одповіла по-
стать, не перестаючи придивлятись до їх. Потім
виняла шось із пазухи, піднесла до рота і різко,
несподівано засвистіла.

— А то що буде?—стурбовано і швидко спи-
тав передній.

Постать, не відповідаючи, прислухалась до
станції. Вагони стояли темним понурим рядом,
байдужі до чотирьох людей, що напружено стоя-
ли в тьмі коло їх. Тільки вітер цікаво терся коло
їх та зорі напружено моргали одна одній.

— А бога ти не боїшся, чоловіче?—тихо з сум-
ним якимсь жалем промовив передній.—Чи ми
тебе возом переїхали, що свистиш отто по жан-
дарів?

Од станції раптом зачувся теж різкий, одрив-
частий свист. Постать з полекшенням заворуши-
лась.

— Бог богом, а служба службою,—твердо і
холодно промовила вона. —Вчора тут тоже двоє
хлюстів на станцію будьто йшли. А впоследствії
оказалось, що пробуравили вагона й вито-
чили під вагон усе зерно!... А сторож отвічай
за їх.

— Та отто й ми б то по зерно, чи що?

— Та хто вас знає. Ось жандар подивиться...

Було тихо.

— Ех!...—зітхнув передній.—Люде!... У са-
мого ж, може, діти голодні... Зараз жандара... А
може отті хлюсти не їли три дні? Отті самі, що
панське зерно виточили?... Га?..

Сторож мовчки знов підніс руку до рота й за-
свистів. Йому зараз же десь не дуже далеко
одповів хтось. Троє людей, було, заворушились,
а потім понуро застигли.

— Да!—раптом злісно заговорив сторож,—

Як би не діти, то, може б, я й не лазив оттут та не ганявся за вами чортами...

Він помовчав. Чуть було, як десь поспішно йшли до вагонів.

— Ви з голодного села?—суворо спитав сторож.

— З голодного...—знехотя одповів передній.

— З Кирасировки чи з Водяного?

— З Водяного...

— По зерно йшли?

— От йому це зерно!...—суворо, злісно вирвалось у середнього.—А хоч би й по зерно, то що? Докажеш? Злякались твоїх жандарів?! Чорт їх бери й тебе разом з ними, барбосяко. Злякав, дума. Свистить... Свиснуть би по голові, щоб аж за вагонами тявкнув...

— А ну, свисни!—зневажливо й спокійно сказав сторож.

— Та годі, Данило!—тихо промовив передній.

— Та що ж воно справді... За віщо ж ти хватаєш нас? Чи ти піймав нас на чому, чи що? Дума, як дали йому свистьолку, так уже й начальство...

— А-гей!—зачулось коло вагонів.

— Сюди!—крикнув сторож.

Із тьми, хутко наближаючись, з'явились дві постаті, чимсь дзвякаючи і щось бубонячи між собою.

— А што там?—ще не доходячи, крикнула одна з них.

— Та ось... — суворо промовив сторож. — Якісь... коло вагонів терлись...

Постаті підійшли зовсім близько, зупинились і стали придивлятись до спійманих. На обох були білі сорочки, перепоясані чорним, і в одного в руці рушниця, а в другого збоку шабля.

— Гм... так...—поважно протягнула постать з шаблею.

— Ви скудова?

— З Водяного, господин жандар...—кратко зітхнув передній.—Оце йшли собі на станцію... Нічого не знаємо... Коли це: «стой, стрілять буду». За що ж це?

— Так... А папшпорти єсть?

— Папшпорти?..

Передній закашлявся. Потім утерся і кратко промовив:

— Папшпортів з нами... так що й нема... Но тільки...

— Умгу... Ну, так ідьом за нами... Поговорим на станції.

Передній розвів руками, зітхнув і рушив за жандаром. За ним понуро пішли й задні, а збоку їх солдат з рушницею. Хвилин через три-чотирі всі п'ятеро стояли в тому самому садку, з якого чувся сміх і ніжний спів. На столі під акаціями стояли свічки в скляних лихтарях, а круг свічок з обох боків сторчали пляшки, між пляшками стояли тарілки з закусками, коробочки з якоюсь їжою, ножі, склянки. За столом сиділо дві пані, а біля їх якийсь панок старенький і два жандарських офіцери. Один лисий, з пишними рудими вусами; другий молоденький, гарненький. Круг свічок несамовито, скажено літали кругами метелики, бились об скло, падали на стіл і знову бились, повзали й літали.

Очі всім, що сиділи за столом, були затуманені, а паніям губи і щоки якомсь дуже червоніли.

— Ну, что там?—чекаюче подивився офіцер, з пишними вусами на жандара, який, заступаючи собою спійманих, виступив наперед і держав руку під козирьок.

Жандар ще більше вирівнявся і, придержуючи шаблю другою рукою, бадьоро й серйозно промовив:

— Ес... Ес... Еспорпіяторов поймали, ваше благородіє!

Всі заворушилися, навіть старенький панок, що старанно вимазував хлібом тарілку, здивовано повернув голову й замер.

— Експропріаторов?—недовірливо й ліниво протягнув офіцер. — Ого! А ну, отойді!

Жандар ловко крутнувся і одійшов убік. Всі жадно впилися очима в три фігури, що стояли перед ними.

Всі три босі, з великими чорними пальцями на ногах, з якимись запалими, сірими обличчями, зарослими бородами, з мужицькими вигорьованими шиями, на яких виразно темніли зморшки, всі три без шапок, з похиленими головами, всі три з чеканням у всій постаті неминучого лиха...

Одна з паній, у якої були великі сині мрійні очі, засміялась.

— Ну, і експропріатори.!. Фе!.. Я думала, настоящіє...

Жандар скосив на неї очі, але ждав, що скаже офіцер. Офіцер же, гикнув, одкинувся на спинку стільця і ще лінивіше звернувся до спійманих:

— Так... Хм! Ви же ето чего там... ето... как его?.. Там бунти устраїваете?

«Експропріатори», що жадно бігали очима по закусках, заворушилися і повернули до його голови.

— Ми, ваше благородіє, нікотрих бунтів,— поспішно й кротно заговорив передній.—Ми собі ішли на станцію... А нам, значить, звиніть: «куда? стрілять буду»... А ми, как от пѣред богом, ваше

благородіє... Ми з голодного села... Два дні не їли, ваше благородіє...

— Ну, врьош... Все ви ето пойоте...

— Ваше благородіє!—вмішався жандар.—Они коло вагонов з зерном споймані...

— Ага!.. Вот відіте... Зерно хотелі украсть?

— Ваше благородіє!—знов переводячи очі од столу на офіцера, схилив голову на плече передній.—Коли б ми по зерно йшли, так у нас би мішки, або хоч торби були... А ми ж... от, як самі бачите...

— Хм!..—крутнув вуса офіцер.

— А ну їх к чорту, Серьожка!—нетерпляче скрикнув другий офіцер.—Дай ім, Скріпчук, по нагайке і к чорту.

Жандар взяв до його під козирьок, але ждав, що скаже Серьожка.

— Хм!..—ліниво, п'яно дивлячись на спійманих, крутив Серьожка вуса. Спіймані ж насторожено стояли й ждали й бігала очима по закусах. Панії щось шепотіли одна одній і сміялись, показуючи очима на «експропріаторів»

— Отправіть їх под арест!..—несподівано постановив Серьожка і в'яло повернувся до столу.

— Слушаю! — цокнув шпорами жандар.— Ідьом!

Спіймані знов заворушилися. Данило насупив брови й щось пробурмотів; самий задній маленький дядько з гострим носиком і круглими, як дві вишні, зляканими очима ще більше напружився і розтерявся, а передній розставив руки і кротно скрикнув:

— Ваше благородіє! Та за віщо ж?

— За безпорядкі! — не озираючись, ліниво бовкнув офіцер.

— Ваше благородіє! У нас же дітки... Сім'я

голодна... За що ж нам таке? Ми ж хіба що бунтували?... За що ж нас у тюрму?

Гарненький офіцер нетерпляче скочив з місця і, підійшовши до їх, крикнув:

— Марш!

— Та за віщо ж це під арешт?—раптом злісно, густим басом бовкнув Данило, дивлячись повз гарненького офіцера у спину офіцерові з пишними вусами. Той помалу повернувся і пильно глянув на Данила.

— Хм!.. Так ти ще... Хм!.. Дай йому в рило,—хитнув він на його передньому.

Передній злякано глянув на Данила, на офіцера, широко розплющив очі й з непорозумінням подивився на всіх.

Панії засміялись.

— Вот это остроумно!—байдуже бовкнув старенький панок, витираючись серветкою.—Ето напоминает мне...

Офіцер жвавіше озирнувся до паній і, повернувшись, строго крикнув:

— Ну! Дай йому в рило.

— Ваше благородіє!!—благаючи підняв руки передній.

— Молчать!.. Не хочеш? Ну, тебе дадут в рило.

— Ти!—хитнув він Данилові.—За то, что он не хочет дать тебе в рило, дай *ти* ему!...

Панії, офіцер і, навіть, старенький панок весело засміялись.

— Справедливо!—крикнула пані з мрійними очима.

— А потом он тебе даст... А потом оба вместе дадите вон тому третьему. Ну!

Данило мовчки злісно дивився на офіцера й сопів носом; передній розтертяно посміхався, а

задній злякано водив очима по всіх і дріжачими руками мняв картуза.

— Ну!—раптом грізно скрикнув Серьожка і скажено підвівся.—Я с вами шутить буду, что-лі. Бей в морду его!—ступнув він до Данила й показав головою на переднього.

Данило зблід і глухо промовив:

— За що ж я його буду бити?

— Не розсуждать! Приказиваю тебе і бей!

— Ваше благородіє!—знов благаюче скрикнув передній.

— За віщо ж нам таке безчестя!.. Та нас же люде заплюють... Змилуйтесь!.. Хай нас господин жандар ударять... Та й одпустіть нас...

— Я хочу, чтоб *вы* набіли себе морди... А жандарм ещо успеет...

Жандар посміхнувся. Данило переступав з ноги на ногу й глухо бовкнув:

— Одсилайте нас у тюрму.

— Нет... Ти дай ему в рило, а тогда в тюрму. Тогда даже в тюрму не пошлю, прямо пушу на все четыре стороны... Сlišиш? Обещаю! Ёй-богу! Ну?

— Боже мій, боже мій!—жалібно захитав головою передній, а Данило знов переступив з ноги на ногу й мовчки кам'яно-напружено застиг.

— Ну?—подивився офіцер на Данила. Той не рушився.

І раптом лице офіцерові почервоніло, очі налились кров'ю, вуса якомсь зашарпались.

— Скріпчук! Да я долго с вами буду...—скажено рывкнув він.—Стреляй їх.

Данило швидко глянув на офіцера, на Скріпчука, який злякано витягав револьвера, і зразу якомсь весь скажено зморщився і прохрипів:

— Не маєте права стрілять!

— Что-о? — заревів офіцер і, підбігши до жандара, вихопив з рук йому револьвер і шарпнув до себе.

Жандар поспішно скинув з шиї шнурок, за якому був причеплений револьвер і злякано замер знов.

Пані ойкнули. Передній і задній великими очима дивились поперед себе і, видно, мало вже що бачили.

Але тут гарненький офіцер, хутко підійшов до Серьожки, твердо схопив його за руку й промовив:

— Серьожка!.. Плюнь!.. Не нужно... Под суд за какую-то сволоч... Оставь... Плюнь!

— Н-нет!.. — хрипів Серьожка. — Я его заставляю... Я ему покажу право...

— Сергей Семьонич! — підбігла пані з мрійними очима — Бог с ним!.. Отправте в тюрьму і довольно.

Офіцер з пишними вусами пустив револьвер і важко дихаючи, повернувся до панії.

— Лариса Ивановна!.. Я их заставляю!.. Они должны это сделать для вас...

— Не нужно... Я не хочу...

— Нет!.. Я их заставляю! Слышите вы! На свободу пущу, дам по рублю на водку... Слышите? Бей!

— Ваше благородіє! Пустіть нас! — схлипнув передній.

— Нет!.. Дам по рублю на водку, дай ему в рило. Слышь!

— Ей богу, дам... Не веришь? На!

Офіцер п'яними руками рішуче поліз в кишеню, виняв гаманец і висипав гроші на долоню. Де-які монети покотились з рук на землю й лягли коло Данилових ніг. Жандар хотів кинутись піднімати, але офіцер закричав:

Остав!.. Пусті... Ето ім!.. Бей!.. Вот всьо дам, бей!—Рука з грішми йому дріжала, вуси розкудовчились, а очі уперто вп'ялись у переднього.

— Всьо дам!.. Дай в рило!

Передній глянув на Данила. Данило якось прудко зиркав то на гроші, то у землю, то на гроші, то знов в землю.

— Да бейте, дуракі!—нетерпляче скрикнув гарненький офіцер.—Да ідіте себе ко всем чертям! Бері деньгі і бей!—звернувся він до переднього.

— Ну, хто ударіт, тому всьо даю!—крикнув офіцер з пишними вусами.

— Ну?

Всі замерли. Передній якось криво посміхавсь, щось шепотів, Данило сопів носом, панії й старенький панок з жадним напруженим інтересом ждали.

— Ну?—хитнув офіцер рукою. Монети брязнули на руці.

Три сірі постаті, як за магнітом, повернули на брязкіт голови і на сірих, висмоктаних голодом обличчях виступило ще більш щось непокійне, щось несміливо-жадне. Данило переступив з ноги на ногу і важко сопнув носом. Задній присунувся ближче.

— А ну, интересно!... — сладострасно прошепотіла пані з мрійними очима і присунулась ще ближче, жадно водячи очима по спійманих.

Офіцер знов брязнув грішми, мовчки посміхаючись.

— Ваше благородіє!...—з мукою схлипнув передній:—зделайте милость, пожертвуйте так. Голодні ж ми... Дітки у нас... Ваше благородіє!

Данило ворухнувся. Передній насторожено

глянув на його й замовк, прудко, непокійно бігаючи по всіх очима.

— Не-ет, дай в рило...—посміхнувся офіцер і знову брязнув грішми. І п'яні, ситі очі його задоволено ходили по голодних, напружених по-статях трьох сірих спійманих людей. А сірі спіймані люде знов заворушились, знов насторожено, боячись зустрітись поглядами, забігали очима й мовчки стояли проти панів з масляними очима, повними жадности.

Раптом Данило повернувся до переднього і, не дивлячись на його, глухо бовкнув:

— Бий, Семене...

Передній одступив навіть назад.

— Нічого, бий!.. Давайте гроші...—повернувся Данило до офіцера.

— Нет, сначала в рило,—п'яно хитнувся офіцер.

— Ну!..—сопнув якимось Данило і, розмахнувшись, вдарив Семена по лиці. Потім зразу ж поспішно одвернувся й глухо бовкнув до офіцера.

— Давайте! Вдарив...

— Нет, подожди! Тепер он тебя!

— Конечно!—з захопленням підхопила пані з мрійними очима.

Данило круто повернувся до Семена, який якимось криво посміхався, і, дивлячись убік, жорстко промовив:

— Бий і ти!...

Семен замнявся.

— Та бий!!—злісно рявкнув Данило.—Чого там ще! На!

Пані жадно дивились. Передній розвів руками, потім підняв одну руку і несміло вдарив Данила по лиці. Данило знов зараз же повернувся до офіцера й, понуро глянувши на його, бовкнув:

— Вже.

— Ну, вот!—задоволено посміхнувся офіцер і, піднявши руку, струснув гроші на землю.

— Собірайте!

Семен, Данило і задній дядько поспішно нахилились і, жадно хапаючи монети, стали повзати по землі під ногами жандарів, панка та паній, одпихаючи один одного, сварячись і, навіть, видаючи один у одного.

А пани стояли над ними, навмисне одпихали в другий бік монети і, хльоскаючи з захопленням в долоні, кричали:

— Браво!.. Браво... Так! Не поддайся!

Зорі сумно дивилися з темного неба і крізь листя здавалися заплаканими; цікавий вітер боязко шелестів у віттях, а метелики, не звертаючи уваги ні на крик та сладострасне хльоскання ситих, п'яних людей, ні на повзаючих голодних сірих людей, літали і бились об скло, уперто лізли на вогонь і падали, і повзали; і знов летіли на вогонь.

ЧЕСТЬ.

ЧЕСТЬ.

DECTB

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

500 N. 5TH ST. NEW YORK, N. Y.

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

Чесць.

Шо Гуня був справжній божевільний, тому вірило все «8-е отделение», починаючи з професора, що приїздив до гошпиталю «на резинках» і якого вважали за знаменитого, і кінчаючи «дневальним» Мискою, що завжди куняв на Гуніній койці й сердито з'їдав його «порції».

Іноді, коли Миска був у доброму гуморі, вони балакали між собою.

— Ой, Гуня, ти, брат, «ваньку валяеш», ¹⁾—якось знехотя жартуючи, говорив Миска, дивлячись на Гуню.—Приставляєся... Боїся на службу йтіть. Царя обманюєш...

— Не...—кратко крутив головою Гуня й усміхався тихою, дитячою посмішкою. І все лице його, сіре, як казенний халат, з кущиками чорної борідки коло вух, чудно якось випнуте наперед, мов придивляючись до чогось, світилось добродушіям і незлобливістю.

— Ой, обманюєш, анафема... А на слободу хочеш?

— Не...

— Брешеш, стерво, хочеш.

¹⁾ „Ваньку валяти“ на тюремно-больничному жаргоні значить удавати з себе божевільного-хворого.

— Не...

І знов посміхався лагідною, ніжною посмішкою.

Він ніколи не бивсь без глузду об підлогу, як робили ті, що «ваньку валяли», не говорив нісенітниць, не гавкав по-собачому—він тільки ходив собі по палатах, заклавши руки за спину, й посміхавсь своєю тихою, надзвичайною тут в цьому царстві хвороби посмішкою. І того, що вона була така проста і ніжна, така тиха й людська, було доволі, щоб вірити його божевілля. І вона майже ніколи не сходила йому з уст. Круг його скажено носилось в безглуздому танцю божевілля, гасаючи під музику дикого реготу, під повні жаху і мук ридання, під свист, під крик, скавучання, верещання в темряві низьких, похмурих палат і коридорів. Круг його клекотіло ціле пекло страждань і жаху, а він ходив собі в цьому хаосі, заклавши руки за спину й задумливо, ніжно-сумовито посміхався, неначе гуляв десь в романтичній алеї в червоних проміннях вечірнього сонця.

— Що, Гуня, скоро до професора пойдьош?—зупиняв його який-небудь «дневальний», сидючи на стільчику коло дверей номера, в якому гасала гола істота з напруженими, блискучими очима й настовбурченим волоссям.

— Не знаю...—посміхався Гуня, зацікавлено зазираючи в номер.

— Говорив смотритель, що скоро твоє спитаніє кончається. Признають, брат, здоровим.

— Я... я разі больно? Я—здоровий.

«Дневальний», не знаючи, що сказати, одганяв його від номера і він ішов собі далі, випнувши трохи наперед лице й тихо посміхаючись.

Дні минали. Тих, що «ваньку валяли», або виписували, як «здорових», або вони справді

божеволіли. Справжніх божевільних переводили в «номера», а з номерів в палату безнадійних; «безнадійні» виписувались на кладовище. Самі дневальні не видержували й то один, то другий починав або співати півнем, або командувати дивізією і його переодягали з солдацької одежі в сірий халат, засажували в «номер» і так само били кулаками, каблуками, шворками, так само в'язали в «сорочку», як він недавно сам бив і в'язав.

А Гучя все ходив собі та посміхався.

Ніхто з цих сірих істот, зачинених в номерах, набитих в палатах, не цікавився ніким і нічим. Всі вони кишіли в коридорах, палатах, спали на підлогах і койках плече о плече, але не знали один одного. Десь за їхніми вузькими, загратованими вікнами люде еднались, чогось хотіли, за щось бились, раділи, вмірали, а цим, схожим до людей, істотам не було до того ніякого діла.

Ці сірі страшні істоти гризли свої руки, дряпали тіло, сиділи цілими днями недвижно, немов прислухаючись до чогось у себе в середині; вони рготали поруч з тими, які ридали, але ніхто з їх нікого й нічого не чув і не бачив, крім того, що діялось в йому одному.

Гуня ж усіх знав, всім ласкаво, помалу казав «дра-а-сстуй», а випрохавши цигарку, схилив трохи набік голову й говорив:

— Спа-ссі-і-ба.

І це було теж надзвичайно і дивно.

Але був такий час, коли й з Гунею щось приключалось. Частіше всього бувало це в місячні розкішні ночі, коли вгорі над гошпиталем і землею жило величним життям небо, а внизу коло вікон осяяні білим світлом тополі задумливо-недвижно стояли одна коло одної, немов сумуючи

перед розлукою. Бувало це тоді, коли гостро видно було простір життя по-за цими стінами, коли ласкавий до всіх промінь місяця, напруживши сили, розпихав густе, смердюче повітря напівтемної палати й милував замучені, знесилені постаті сірих істот.

Тоді на Гуню «находило». «Дневальні» те вже знали й з досадою та нудьгою йшли за сорочкою. Гуня, звичайно, сидів тоді на койці й понуро, недвижно дивився у землю. В густій напівтмї палати бувало тихіше, тільки десь з номерів так само котились хвилі реготу, ридань, стуків, криків. Вікна були білі й ґрати виразно чорніли в них, а на підлозі та койках лежали сумні, бліді смуги місячного проміння, помережені тінню од ґрат.

Гуня підводив голову, зітхав і озирався. Забачивши дневальних, він вставав, випинав наперед голову й глухо говорив:

— Ну, фараони! Чого собрались? Бить, гади, хочете?

«Гади» з нудьгою поз'яли й чекали, не одповідаючи йому.

Він знов сідав, сидів понуро якийсь час, потім враз схоплювався, випускав з грудей дикий несамовитий крик і кидався вперед.

Тоді в один мент до його збігались «дневальні», з'являлася звідкись сорочка і починалась одна з звичайних сцен. Його в'язали, наступали коліном на груди й починали бить задками чобіт у груди доти, доки він не ставав недвижним. Тоді його клали на койку, розгонили шворкою цікавих хворих і, закуривши, позіхаючи, ліниво розходились по своїх місцях.

А на другий день Гуня знов ходив по коридору, заклавши руки за спину й лагідно посміхався.

— Що, брат, закусив учора?—підмітаючи в палаті, сердито питав Миска, не дивлячись на Гуню. Гуня, не відповідаючи, любенько дивився на його.

— Ото-то ж бо й є... Не строй дурня... Одійди на бік, не бачиш, що замітаю... Сьогодні міне свою порцію оддаш. Слиш!

— Харашо,—лагідно говорив Гуня.

— Ну, от... А другим разом, як будеш «ваньку валять», коленом в пузо не бий... Так можна челаєку пічонки спортить... Дурак!.. З тобою челаєку, як з челаєком, а ти, як свиня. Другого б зв'язали так, що й не встав би сьогодні, а ти от, помещик, ходиш сібе. Надо совість мать!

— А разі я вдарив тібе?—тихо питав Гуня.

— Конешно, що вдарив. Я тебе, конешно, як порадошного, под серце не бив... а то б ти не дригав ногами... Нада чувствовать обращеніє. А то другим разом, брат, каблуками бить не будемо, а прямо в ямку і вся тобі візітація... Принеси швабру!

Гуня приносив швабру, помогав Мисці прибрати в палаті, все йшло по старому. Знов Гуня ходив собі по коридору й палатах і знов його зачіпали й жартували:

— Що, Гуня, на слободу хочеш?

— Не...

— Назад, у тюрму хочеш?

— У тюрму...

— А ти ж на слободі був кода—небудь?

— Не... Дві неділі всього...

Слухачі задоволено сміялись.

— Ну, й Гуня! В тюрмі виріс, в тюрмі помре і на слободу не хоче. А матка була в тебе?

— А чорт ёю знає,—здвигав плечима Гуня. Слухачі падали од сміху.

— Що ж тебе ариштанти родили, чи що?

— Не... Дай папіроску!

Йому давали. Він уважно обдивлявся її, обережно закурював і, задоволено посміхнувшись, ніжно говорив:

— Спассі-і-ба...

Потім знов на його «находило». І знов «дневальні» сердились, в'язали його, били каблуками під боки й кидали на койку. І знов на другий день Миска читав йому нотацію, а він лагідно посміхався й винувато говорив:

— Тьомно було... Не видно, що ти стояв там. А разі дуже забив?

— Конешно, що дуже... Как ти думаєш, чашкою по лобі дать? Дурак... Нада совість мать. Чувствуєш, що наводить, как порадошний, прийди й скажи: «так і так мов, господін дневальний, нада міне пожалуста сумашедшую рубашку»... От... А то чашками шпурлять у голову: добре, що не розбилась, а то плати за тібе... Даси міне свою порцію сьогодні...

— Харашо-о...—покірливо зітхав Гуня.

Так миьали дні.

Але раз в третю палату прийшов старший «дневальний» і крикнув:

— Гуня!... Де Гуня? Подать сюда Гуню!

Гуню знайшли десь коло милосердної сестри, яка завжди годувала його білим хлібом.

— До професора... Гайда!

Гуня перестав посміхатись і дивився на старшого напруженими, великими очима.

— Ну чого? Ідьом!

— Я не хочу на слободу,—скривився Гуня. Підборіддя йому вмент затрусилось, губи затіпались і він заплакав жалібно, безсило, подитячому.

— Та чого ти?—обступили його «дневальні».—
От дурачок,... До професора ж! На виписку.
Пойдьош в роту. Дурак!

— Я хочу на службу,—схлипнув Гуня.

— Та ну-да ж на службу, а то ж куд! Конешно,
що на службу... Професор напишеть своє настав-
леніє, тібе признають здоровим й пойдьош сібе
в роту... Прямо на службу... А плакати нема
чого, дурачок...

Але Гуня не міг заспокоїтись і так з слізьми на
очах і пішов за старшим. Проходячи через канце-
лярію в кабінет, де був професор з лікарем, він
знов захлипав.

— Ну, й дурак!—ляснув себе з досади по бо-
ках старший зупиняючись.

— Ах, та й дурак же ти, бенеря на твою голову!
Ну, чого ти?

— Не хочу на слободу...

З кабінету визирнула голова старшого лі-
каря з жовтою бородою, з жовто-сивими куче-
рями круг лисини й з окулярами на товстень-
кому носику.

— Что такое?—здивовано спитав він.

— Плачуть, ваше високоблагородіє...

— Чего плачет?

— Не могу знать. Чисто наказаніє господне
з ним, ваше високоблагородіє... На слободу,
говорить, не хочет ітіть...

— На какую свободу? Веді его сюда!

Гуню ввели в кабінет, заставлений шафами
з якимись пляшками, трубочками, ножами, щип-
цями. Стояли якісь чудні кресла, стільці, койки,
оббиті блискучою шкурою, блищали своїми
коліщатками якісь машини.

Професор, одягнений у «вольну» одієжу з жов-
тим зморщеним лицем, наче зробленим із пом'я-

того пожовклого паперу, і гострими оченятками колупав у зубах якоюсь палічкою й сердито чогось балакав з лікарем, який завжди давав Гуні пити щось гірке та тягуче.

Почали Гуню питать, як він спить, що й де йому болить. Професор дихав на його чимсь пахучим і сердито колупав палічкою в зубах. Гуня то трохи заспокоювався й уже посміхався знов добродушно й лагідно, то знов починав хлипати й проситись не пускати його «на слободу».

Професор поклав палічку в кишеню жилетки й сердито сказав:

— Ну, разденься.

Гуня злякано глянув на його.

— Разденься, тебе говорю. Скажіте йому, щоб он разделся...

— Раздевайсь!—крикнув старший лікар од столу, де він сів щось писати.

— Я не хочу на слободу...—скривився Гуня.

— Да, какая там свобода? Разденься, тебя нужно осмотреть...

Гуня недовірливо глянув на професора, потім на свого лікаря й помалу став скидати халат. Сіре лице йому було якесь жалібне, забите.

— Рубаху... рубаху сбрасивай!

Гуня скинув і сорочку. Худе, смугляво-сіре тіло його було одного кольору з лицем і, здавалось, в жилах йому текла не кров, а юшка того сірого кандьору, який їм давали що-вечора їсти.

Гуню поставили лицем до світла й почали дивитись в очі, торкать йому вії, проводити нігтем по шкірі, довго потім слідкуючи за смужкою, яка червоніла на тому місці. Гуня й собі дивився на свої груди, часом схлипуючи й збираючись заплакати. Професор після кожного разу щось казав до старшого лікаря, а той записував. Потім про-

фесор взяв якусь довгу голку й, кольнувши нею в груди Гуню, спитав:

— Больно?

Гуня смирно посміхнувся й добродушно сказав.

— Не...

— Гм!... Странно...—сердито пробурмотів професор і кольнув з другого боку.

— А теперь больно?

— Не...

— А теперь?

— Не...

— Что за ерунда! Неужелі не больно? Ти говори правду... Совсем не больно?

— Не...—покірно зітхнув Гуня.

— Странно... Очень странно... А ну, повернісь спіной ко мне.

Гуня став не спиною, а боком до його.

— Да спіной стань, болван!—роздратовано крикнув професор і з серцем тикнув його голкою в бік.

Тоді сталось щось несподіване.

Гуня раптом повернувся, страшно почервонів і мовчки подививсь професорові в лице.

Губи йому злісно дріжали, очі напружено й гостро блищали, все лице враз стало якесь инше, розумне, тверде, немов сталєне.

— Ти, гад, за що ето вколов? Га?—просичав він з ненавистю,—за що?

І, вмить розмахнувшись, ударив професора кулаком у лице. Професор кинувся, одстрибнув убік і, приглушений несподіванкою, розтеряно бурмотів:

— Уберіте его... Уберіте его!...

Старший лікар з широко-розкритими здивованими очима схопився з-за столу, а Гунін лікар

змент опинивсь коло дверей і побіг за «дневальними».

А Гуня з оголеними, ребрюватими грудьми голосно сопів носом і мовчки дивився то на професора, то на лікаря.

— Ах, ви ж гади, мучителі!...—нарешті з ненавистю посміхнувся він.—Я вам покажу колоть!... Спитаніє делаєте? Делаетш спитаніє, то делай, муч, а колоть по злобе не смей! Я вам не солдат, а арештант... І пошли ви к чертам з вашою одставкою! Не нада міне! Я вам ваньку валяв і совсьом не сумашедший... Посилайте міне в тюрму. Гади ви прокляті!...

І, повернувшись, став одягати сорочку.

В кабінет з напруженими обличчями вбігло де-кільки «дневальних». У одного в руках була «сумашедша» сорочка.

— От скількі їх професора захищать прийшло, —злісно посміхаючись і натягаючи халат, спокійно промовив Гуня.—І самашедшу рубашку взяли. Не нада вже! Я вже не самашедший. Годі «ваньку валять» та подставлять спину, щоб всякий масалка колов тібе...

— Связать его і в отдельний номер!—скажено крикнув старший лікар.

— Зачем в'язать? І сам пойду, я ж уже...

— Моллча-ать!! Я тебе негодай, покажу! Вязіте!

Гуню зв'язали й посадили в окремий номер, поруч з гусаром, який день і ніч бігав голий по номеру й кричав:

— Равня—айсь! Кар'ером ма-а-арш!!

Все «8-е отделение» було здивоване й схвилюване історією Гуні з професором. Всі, починаючи з лікарів, фельдшерів і кінчаючи знов таки дневальним Мискою, цікаво підходили до дверей

його номера й обережно дивились у «вовчок».

— Що?—озиравсь до їх Гуня од вікна.—Ловко «ваньку валяв»? Га? Ех, ви! А ще дохтура називається! Понімаєте ви! Каца б той гад не оскорбив мене, дак я б уже ето чистую од вас імел...

Лікарі й взагалі всяке начальство мовчки одходили від дверей, а «дневальні», навпаки, ще ближче присовувались до «вовчка» і питалися:

— Та невжелі ти його так таки прямо по храпу?

— А що ж! Що ж он, сволоч, колить без надобности! Разі ето спитаніє, кода он міне в бок голкою і говорить: «повернись болван»? Конешно, що обидно!

— Та разі ж так больно було?

— Конешно, що не больно... Но тільки не смей без надобности колоть. Я, брат, не з тих, що дають сібе бить. Міне і каторгою не злякаєш, а не то, що он міне страхає дісциплінарним батальйоном. Плювать я на його хочу! Я десять год слободи не імел і плювать хотев на ейо!

— Хм!...—задумувались де-які з «дневальних».—Пропала, значить, твоя чистая... Заморить он тібе тут.

— Нну!—хитав головою Гуня.—Не заморить.

— Е! не говори!... Они з нашим братом делають, що схотять.

— Не зделають! Шо они міне зделають? Я—здоровий, от і всьо. За мордобитіє садови в тюрму, позивай. А держать тут не має права...

— Еге!—сумно посміхались «дневальні» й не сміло озирались. Де-які одходили, а де-які зоставались і довго ще балакали з Гунею. І хоч вони розуміли його, оправдували, а де-хто, може, й сам би зробив так, але хитали головами й мовчки одходили від «вовчка».

Минув тиждень. Кожного дня, коли проходила візитація, Гуня кричав у «вовчок» до старшого лікаря, вимагаючи, щоб його випустили, але той наче не чув його і йшов далі, навіть не глянувши на його двері.

— Ах, ти гад! Людоєд ти, с... с...! Пускай, бо двері рознесу тобі, суча лапа ти!

Візитація наче не чула нічого й довгою процесією проходила повз його номер.

— Равня—айсь! Кар'єром ма-а-арш!!— кричав сусіда й чуть було, як лопотіли голі ноги його по підлозі.

— Радуйся, Варваро Каневська, радуйся,— чулось одноманітно, гуняво, безнадійно від другого сусіди,— радуйся...

— Ха-ха-ха!...— дико, пронизувато ляскотів по під стелею чийсь регіт і тяжким холодом падав на душу.

— Дневальний!... Дневальний!...— гукав Гуня. Приходив «дневальний».

— Пойди й скажи, щоб пускали, бо двері буду бить! Накажи мене бог!

— Нічого, брат, не поможе!— байдуже одповідав «дневальний» і одходив кудись од дверей.

— Равня-я-яйсь!!

— Радуйся, мухо невмитая, радуйся.

— Ха-ха-ха!...

Гуня став бити двері. Але йому де-кільки раз одягли «самашедшу» сорочку і він перестав гукати до лікарів, перестав балакати з дневальними— тільки стояв коло вікна та дививсь на вершечки тополів, задравши голову догори і щільно стуливши губи.

Але одного ранку раптом коло його номера візитація зупинилась. Гуня озирнувся й замер.

— Ну, что?— зачувся голос старшого лікаря.

— Будеш буйствовать?... Слишіш ти? Гуня! Подойді сюда.

Гуня підійшов.

— Будеш буйствовать?

Гуня мовчав. Од сусідів неслись крики, регіт, нявчання.

— Будеш просіть прощенія у господіна професора?

Гуня мовчав і понуро дивився убік.

— Ну? Будеш?

— За що?—тихо, глухо бовкнув Гуня.

— За то, что ударіл, что оскорбіл господіна професора.

— Они міне первіі оскорбили...

Лікарь обурился.

— Ну, что ти ему скажеш?! Віделі ви такое нахальство? Оскорбілі его!... Тут его до полу-смерті дневальніе ізбівали верьовками, а профессор іголкой оскорбіл его. Да что ти, братец? Да ведь я тебя сгною сдесь в етом номере и сам бог тебя не вирвет отсюда. Подумаеш, какая персона!

Гуня раптом підвів своє сіре лице з чорними глибокими очима й кущиками борідки коло вух і зо зла промовив:

— А така парсона, шо не смей колоть от і всю! А ти выпускай міне сцюдова! Шо ти мене держиш тут? Какое ти імееш право здорових людей морить у самашедшім домі. Вампіра ти, сучий ност твой!

Лікарь зараз же одійшов од «вовчка» і, поправивши очки на носі, пішов мовчки далі. За ним пропливла вся процесія, цікаво зазираючи по черзі у «вовчок» і пересміхаючись між собою на Гуніну лайку.

Гуня знов спробував бити двері, але його прив'язали до койки й три дні не одв'язували.

Всі три дні він лежав тісно стиснувши губи, чорно-сірий весь, з синяками по всьому тілі, упертий і злий.

Потім знов мовчав і цілими днями не одходив од вікна, понуро дивлячись на вершечки тополів, які сумно так иноді хитали головами, мов співчуючи йому.

А за стінами його номера божевільля не вгавало й справляло свою страшну роботу. Воно пройняло всі стіни й визирало з кожної щілини, з кожної дряпинки; воно єхидно посміхалось і підстерегало його в кожному рухові його. Куди очі його не звертались, він бачив знаки його: ось попередник його гриз стіл, залишивши слід од зубів на йому; ось якийсь малюнок, безглуздий, дикий, як саме божевільля. Воно проймало кожний атом повітря й пробіралось йому в очі, в ніс, в уха, в серце і розум.

— Радуйся, Варваро Канівська, радуйся, — несло зліва.

— Ня-яв...няв... няв...—скавучало справа.

— Ха-ха-ха!...—скажено гасало круг його й неначе хапало його за мозок і тягло кудись.

А тополі так безнадійно, так сумно тріпотіли листям і хитались, хитались.

— Ох, гади!... Вампіри!! — скажено кидався він в двері і падав на підлогу, дряпаючи тіло й глухо ховаючи ридання в долоні.

Проїшов ще якийсь час.

Раз ввечері, заступивши на свою зміну, днівальний Макарюк зазірнув до Гуні. Була місячна ніч; в вікно падали білі, срібні проміні, й одбиваючи тінь на підлозі, якимось чудно мережили її. З-над дверей теж лягало жовте світло від лампи і теж одбивало наддверню ґрату на підлозі та стінах.

Посеред номера стояв голий Гуня. Ноги були йому в тіні, а сіре лице, осяяне світом, було дике, з поширеними очима, з настовбурченим волоссям, але разом з тим якесь хитре й ехидно-люте. Він скося дивився на своє ліжко й бурмотів щось. Макарюк не рушився.

— Равня-я-яйсь!—залопотів раптом сусіда.

— Дурак!!—гнівно глянув у його бік Гуня й обережно подивився знов на свою койку.

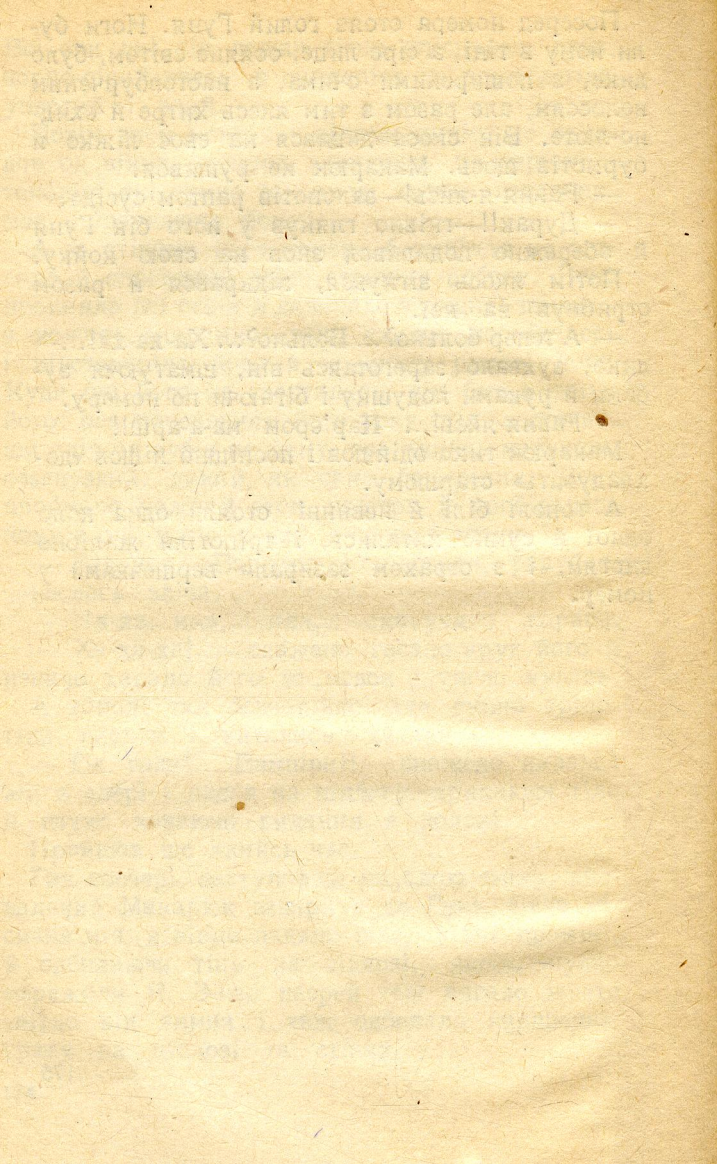
Потім якось зігнувся, підкрався й разом стрибнув на неї.

— А тепер больно?... Больно?... Ха-ха-ха!...— дико, зухвало зареготавсь він, шматуючи зубами й руками подушку і бігаючи по номеру.

— Равня-яйсь!... Кар'єром ма-а-арш!!

Макарюк тихо одійшов і поспішно пішов «докладувать» старшому.

А тополі білі й невинні стояли одна коло одної й сумно хитались, і тріпотіли жалібно листям, і з страхом зазирали вершечками у номер.

ЛАНЦЮГ.

Ланцюг.

Оповідання Естета.

Кожного вечера ми забирались в самий затишний куток камери, розсажувались або й розлягались по койках і починалась наша бесіда. На довгому столі блимала лямпочка, за ґратою лютувала негода, в коридорі дзвякав ключима жандар, але ми про все те забували, захоплені легкокрилими думками споминів.

У нас було встановлено, що кожний по черзі мусить оповісти що-небудь цікаве зо свого життя. Коли оповідання справді було таке дуже, що схоплювало нас і виносило з цієї камери, з цього дому неволі туди, де колись і нас милувало життя, то оповідач на цілих три черги увільнявся від обов'язків діжурного по камері.

Черга була за нашим естетом Миколою. Він, хвилюючись, витягнув з-під подушки якийсь зшиток і, шарпаючи себе за борідку, устав і заговорив:

— Я, товариші, оповідати так не можу... Гм, гм... Значить, той... Значить, ви вибачте мені, що я буду ч и т а т ь те, що написав... Коли той... коли вам не сподобається, ви скажіть... Може воно написано дуже... гм... суб'єктивно, але я все то переживав і воно мені дуже близьке...

— Ну, годі! Валяйте!.. Без передмов!—перебили його.

Він сів і розгорнув зшиток. Коло його поставили лампочку і видно було, як дріжали йому руки. Було трохи ніяково й смішно.

— Ну, так от...—хрипло промовив він і почав читать:

«Це було тоді, як мене випустили з тюрми. Два роки я ждав волі, але коли діждався, вона не дала мені здійснення моїх надій і бажань. Життя обманило мене.

А як я любив це Життя! Крізь мою ґрату не раз вишкіряла на мене свої білі холодні зуби зіма; що-дня тупі, маленькі люде колсли мою душу гострими муками; зчесилечий мозок не раз падав під вагою понурих, сірих, дум; але любов моя до його все росла. Я ждав його, Владику-Життя. Я думав, що воно насамперед відогріє своїм ніжним диханням мое замерзле серце; обвіє стомленого квітками кохання і краси; приголубить і в дужих та ніжних обіймах заспокоїть мене. І краплю за краплею я ховав палку жагу в своєму серці, щоб потім з ним упитись до безумства.

Але, коли ці тупі люде зняли ґрату й штовхнули мене до його, воно обманило мене. Воно грубо схопило мене й зразу кинуло в вогонь, де куються мечі боротьби, де чорним димом стоїть насильство й зло, де тільки де-коли блиска іскрою Краса і Ніжність. А коли я був незадоволений, воно гордо проходило повз мене й дихало мені в лице холодними нудними днями. А потім знов хапало мене, безсилового, й шпурляло в вогонь борні, регочучи з мого безсилля.

В той час я дістав лекцію у одної буржуй-

ки-вдови. У неї було безліч дітей і племінниця Єлена. І от, коли я став ходити на цю лекцію, серце моє перестало плакати, а в грудях стало затишно та тепло, як ранньою весною в лузі; а потім там зацвіли квітки. Сталось це через Єлену. Чи була гарна вона? Ні, вона була прекрасна. Коли я скажу вам, що в неї були очі, як зорі, як найтаємніші мрії, що вона була струнка, як тополя, ви все одно не уявите собі її краси. Вона була прекрасна!

Часто, скінчивши лекцію з Петрусем, я гинходив і ждав її на розі вулиці. Я не міг не ждати її, бо був прикутий вже до неї тим ланцюгом, який рветься тільки з шматками серця. Вона знала це, бо раз-у-раз зустрічала мене насмішкуватою посмішкою й недбало говорила:

— А ви все таки чекаєте? Бідненький!.. Ну ходім....

І ми йшли. Куди? Хіба я знав про те, або хотів знати? Вона заходила кудись в якихсь своїх справах, а я ждав її, потім знов ішли і знов вона заходила у магазин, або в якийсь будинок.

Иноді після лекції вони запрошували мене (певно, що з ввічливости тільки) «на чашку чаю». Я заставався, залазив в самий темний куток вітальні й звідти слідкував, як Єлена командувала всьма. Вона командувала й тіткою й своєю кузиною Катрею, бо й тітка й Катря думали пролати її за добрі гроші якому-небудь з її поклонників. А їх у неї була ціла зграя. Було де-кільки жирних золотих мішків, де-кільки простітуток мужеського полу, один чи два професіональних убивців з шпорами і навіть одна поважна канцелярська машина з великою лисиною й тонкими губами.

Вони всі гризлися між собою за неї, а вона панувала над ними. І це не дивно, бо не тільки люде, але й мішки та машини повинні коритись коханій доні Життя—Красі.

Я не гризся з ними і це було так же чудно, як була чудна моя убого вдягнена постать серед їхніх фраків, білих жилетів, блиску й розкошів. Вони раз-у-раз вороже й з незрозумінням поглядали на мене, але що мені було до того, коли вона дивилась на мене й з очей її мені лилось у душу тепло та світло.

І я завжди сидів у кутку й дивився, як вона коверзувала ними. І страшенно смішно було дивитись і слухати, як мішок або машина співали славу Красі!

А вона сама?.. Вона страждала з ними! Вона страждала, бо була жорстока до них. Дужі не можуть бути добрими; але, коли вони страждають, вони бувають жорстокими.

Але вони вміють бути й ніжними.

І от одного разу сталося так.

Ні мішків, ні простітуток не було, коли я, скінчивши лекцію, zostався з нею у вітальні. Ми довго балакали й вона була задумлива од нашої розмови.

— Скажіть, Петровичу,—раптом звернулась вона до мене (вона раз-у-раз звала мене тільки по-батькові):—ви мали коли-небудь близьку-близьку людину? Таку близьку, як своє серце?

— Для чого?

— Ах, «для чого!» Так... Мали? Ні?

Вона замовкла й задумалась. Потім пушисті віії її здригнулись і очі її м'яко лягли на всю мою душу.

— А як це повинно бути гарно... Правда?— криво посміхнулась вона. — «Як своє серце»...

Ніколи не зрадить, не продасть... Все зрозуміє й простить... І піддержить.

Десь над головою ридали згуки рояля, але мені здавалось, що ридали в мене в душі згуки її голосу. Вона знов замовкла й задумливо грала пальцями по столі, а груди її здіймалися помалу й теж ніби задумливо.

Я дивився на неї і, як і завжди близь великої краси, невідома туга за чимсь бажаним, за чимсь безмірно далеким і великим і боляче, і солодко ссала мені серце. В душі здійснювалось щось невиразне, незрозуміле й дуже кликало кудись, кликало щось побідити, здійснити щось хороше, велике.

А вона, дивлячись кудись у далечінь, знов шепотіла:

— Гарно... спертись так... на плече близької людини... Знати, що не виприне воно з-під твоєї руки... Дуже, близьке плече...

Мені не хотілось говорити. Мені хотілось притулитись до цієї ручки, припасти до неї й по ній передати в душу їй хоч частину жагучої туги моєї.

Було тихо-тихо. Журливі звуки рояля жалілись десь на когось і хотілось впасти на коліна перед нею й цілувати землю коло ніг її. Я схилив голову на стіл і замер. Вона поворухнулась і я почув, як вона простягнула руку й ніжно-ніжно погладила мене по голові. Я не здригнувся, як здригнулась вся моя душа. Я повний щасливих ридань замер і боявся зітхнути, щоб не сполохати цієї руки.

— Простіть мене, Петровичу!.. — тихо донеслось до мене.

Я ледве прошепотів:

— За що?

Вона не зразу одповіла.

— «За що?»... За те, що я така погана, гидка... а ви хороший...

Вона замовкла. Потім глибоко зітхнула, раптом нахилилась до мене і... жагуче поцілувала мене в висок. Я замер, а в душу мені ввірвався цілий стовп вогню й сказано закрутився у крові.

Але, коли я підвів голову, вона глухо й поспішно сказала:

— Ідіть додому... Не треба... Потім... Ідіть...

Стовп так крутився, що я ледве зміг вийти на вулицю.

Після того вона перестала бути зо мною на-смішкуватою. Але тільки я запенився у цьому, в мені родилась Надія, яка зараз же породила Ревність. І обидві, мати й дочка, стали рости й битись в моїй душі. Од цього там було раз-у-раз брудно, стояв розгордіяш і хотілось гризтись з мішками й простітутками, які похотливо обнімали її своїми маслянистими поглядами. Але тут ще гарячий сором за це все страшенно пік і не щадив навіть чистих куточків серця. Ох, як соромно іноді бувало! Уявіть: звідти, де скреготали зубами Злидні, де під чорним крилом Праці стогнала понура пісня Ненависти і Помсти, де рождались для того, щоб бути гноем під гарні квітки Життя, звідти я йшов туди, де дзвеніли чаші, де лунали пісні сластолюб'я, де жирними ногами ступали по цьому гною й рвали зрошені соком гарні квітки Життя.

Ви думаєте, що це було легше, ніж ходити по колючих цвяхах? Ви думаєте, легко було од тих довірчивих поглядів, якими мене стрічали там «внизу», не знаючи, що я був там

«вгорі?» Ці погляди були тими цвяхами, що рвали мені душу.

Але я не міг уже, не мав уже сили розірвати той ланцюг, яким так міцно був прикутий. Я затакав рани од цвяхів її поглядами й ходив.

І я не ходив, бажаючи рвати ланцюга, але не бажаючи й тягнутись за ним. Я хотів сам тягнути його. І мені здавалось, що я це зможу, бо й вона так задумливо й уважно слухала, як я сповідав їй про Життя, про боротьбу, про страждання й радощі її.

Але раз після лекції я прийшов в їдальню. Тут було шумно, весело, людно. Єлена, метнувши оком в мішків, простітутток, занадто радісно привітала мене й посадила коло плоскої, вугрюватої Катрі.

— Ну, далі! Максиме Андрієвичу! — скрикнула вона.

Мішок—Максим Андрієвич поправив сервету під волом, що трусилось, як холодець і, схиливши голову на плече, сказав:

— Та що далі? Розуміється, я одмовив...

— Одмовили? А завод? Стоїть?

— Стоїть... Спочиває...—зітхнув мішок.

— А робітники?

— А робітники спочивають... себ-то страйкують...

— Чуєте, Петровичу?—раптом крикнула до мене Єлена.—Ах, я й забула, що ви не знаєте, в чому річ... Це, бачите, хай вам буде відомо, у Максима Андрієвича є завод, який виробляє мило. Дуже гарне мило, навіть я купую його...

Вона засміялась, а вони всі соромливо потупились, ніби перед ними оголювали тіло їхньої матері.

— Еге ж! А робітники заструйкавали. І уявіть

собі: Максим Андрієвич каже, що це йому як раз на руку, бо завод тепер мало користи давав. От бачите як!.. Ну, добре! А як би ви хоч трохи задовольнили їхні вимоги? Га?.. Максиме Андрієвичу!

— То це б однаково було безумство,—не дивлячись на неї, неохоче пробурмотів той.

— Гм... «Безумство» — посміхнулась вона. — Як люде бояться безумства... Ну, а як би я схотіла, щоб ви зробили безумство, зробили б? — підвела вона раптом голову й рішуче зупинила на його жирному лиці свої блискучі очі.

Мішок скоса, знизу вгору, насторожено й пильно глянув на неї, як глядить стара курка на пролітаючу шуліку, й, одвернувшись, нічого не сказав.

Лице Єлені потемніло і похмурилось.

— Ну? Що ж ви? — серйозно спитала вона.

Тітка затурбувалась. Вона раз-у-раз мені нагадувала висхлу на березі ставка широку, плоску жабу. І вона, справді, була жаба полохлива і гідка.

— Ах, Леночко! — раптом скрикнула вона. — Я й забула тобі сказати: сьогодні вранці, уяви собі...

Єлена шпурнула в неї запаленим поглядом і, повернувшись всім тілом до мішка, сказала:

— Ну? Боїтесь безумства?

Мішок, не підводячи голови, тихо промовив:

— За всякий крам платиться рівноцінною монетою...

Стало враз напружено-тихо.

— Моне-е-тою? — протягнула Єлена. — Не розумію...

Її думаючі очі зупинились на мені, не помічаючи напружено-байдужих поглядів, нічого не помічаючи.

Мішок насторожено дивився в тарілку.

— А!! — спалахнула вона і глянула на його. Струна моєї уваги натягнулась до болю.

Вугрювата Катря, машина, офіцери затаїли дихання, слідкуючи за боротьбою Золота й Краси.

— Значить, одвертий торг? — криво посмінулась Єлена.

— Леночко! — пискнула жаба, але Краса навела на неї гнівний погляд і та притихла.

— Так торг? — повторила Єлена, зблідши й сміючись гострим і сухим, як бите скло, сміхом.

Мішок почервонів і став стурбовано сопти.

— Розумій, як зна-а-еш..., — насмішкувато проспівала машина, ніби байдуже роздивляючись щось на стелі.

— Ну, добре! — тріпнула головою Єлена. — Будемо торгуватись! Так слухайте ж: ні-я-ких монет!! Чуєте?! Ніяких! Я хочу. Робите? Ні?

Мішок витер піт з лица й зирнув на неї.

Ох, яка вона дужа була тоді! Вона була така дужа, що сила її придушила мій гнів і притягла до себе всю душу. Гордий дуб, що з напруженою, скаженою упертістю стрічає кудлатими грудьми грохочучу бурю, не міг би зрівнятися з нею в гордості і силі, що біла їй тоді з лица. Розуміється, мішок скорився. Він посміхнувся, як посміхаються люде, яким наступили на мозоль і пере-прошують, приклав закуті в перстні руки до грудей і сказав:

— О, коли вам так хочеться, то я зроблю...

Вони всі радісно зітхнули, бо його покірність не зачіпала їхніх інтересів, а вона, окинувши усіх торжествуючим поглядом, гордо засміялась і, схопивши бокал з вином, підняла догори й дзвінко, задирливо крикнула:

— А коли так, то за здоров'я страйкарів!

Вони всі з реготом схопили й собі бокали й стали наливати в них вино, стали наливати крови тих, за чиє здоров'я вони пили її.

Я не пив, я боровся в цей час з своєю кров'ю, що гнівно рвала серце й скажено крутила в мозку слово прокляття, слово обурення їй, веселій переможниці золотого мішка.

Боячись, що не здержу своєї крови, я непомітно вийшов і пішов додому. Всю ніч я не спав і думав.

А вранці через посильного дістав такого листа: «Сьогодні в п'ятій годині будьте в Офіцерському Саду над прирвою. Хочу Вас бачити. З приводу вчорашнього. Єлена».

Коли я прийшов туди о п'ятій годині, вона стояла вже над прирвою, спершись спиною на поручні.

— Чого ви втекли вчора? — сурово й пильно озирнула вона мене.

Боже! Який солодкий, теплий біль став мені в грудях. Які безсилі, далекі, чужі стали нічні, безнадійні думи й холодні, рішучі постанови мої! Як хотілось вірити в це морозне, синє небо, в ці карлючковаті горді дерева, в радість життя, в побіду правди.

— Ну? Що ж ви мовчите? Чого втекли? Розсердились? Правда?

Я нахилив голову, боячись, щоб вона по очах моїх не побачила мого раювання з її гнівної муки, що виднілося у неї в губах.

— Хіба ж я зробила щось погане? Я ж могла вашим цим робітникам... Щож вам ще?

Але з цими словами в мозок мені ввірвались нічні думи й нанесли у серце холоду.

— А ви думали про них, коли помагали? — спитав я.

— Чи думала? Певно...

— Правда?

— Та вже ж!.. Розуміється, я не знаю їх, але-ж... я знала, про кого говорила. Кумедно!

Нічні постанови, суворі і гнівні, присунулись ближче й запалили серце.

— Ні! Ви не думали про них...—глухо сказав я.—Коли б ви думали, ви не могли б, у вас не стало б сил з такою безглуздою легкодухістю посміятися з того, що ви зробили. Ви думали про свою силу над жирною свинею, що хтіла купить вас, а не про тих, з кого ви рготали так смачно...

— Я? Реготала?... І не думала...

— Реготали!.. Ні, підждіть, дайте мені договорити, я так багато передумав за цю ніч. Скажіть, що ви хочете од мене? Для чого я вам здався, я пролетарій, чужак серед вас, для чого? На віщо ви говорите до мене такими ніжними очима? На віщо?

— Не знаю... — понуро, з досадою промовила вона.

Одна з постанов гарна й захоплююча вступила в мозок і схвилювала серце.

— Слухайте, Єлено Михайлівно! Ході́те зо мною! Покиньте цей базар, де так ганебно торгують вами. Ході́те зо мною!

— Куди?

— Туди, «вниз», до тих, над котрими ви сміялись учора. Слухайте, хіба ви не бачите, що вами торгують? Хіба ви не знаєте, що коли вас купить якась свиня, то ви будете їй десертом після її жирних обідів з людської крові та сліз? Як ви можете так дешево продавати цю величезну силу, цю Красу, цю розкішну посмішку життя за цей бруд і мерзоту?! Як ви не цінете своєї сили... Ви ж сила, страшенна сила! Ви зна-

єте, що таке Краса? Це той вогонь, до котрого динуть і звірі, й птиці, й люде. Полохливі вовки бояться й збігаються на його, легкодушні метелики горять на йому, людина кує на йому меч і йде за ним туди, де буде все вогонь, де буде все Краса. Краса—це могучий голос життя. Дивіться: навіть ці ваші свині, павіяни чують його й скоряються йому. Правда вони по своєму, по свинячому чують Красу. Свиня з солодким хрюканням затаскає вас в багно і пожере з помями: похотливий павіян обслінить, обпаскудить вас і загризе; машина засушить вас. Але все таки вони чують її, Красу. А ви, ви самі, що ви робите з своєю силою?! Ви ж подумайте: пройде час, настане старість і ви самі власними руками будете рвати з одчаю своє серце за споганене життя своє. Настане час і життя спитає: «Що ти зробила з тим, що я дало тобі?» Що ви скажете? «Я зарила в землю твій дарунок? Я оддала його на поправання свиням?» Так?

Вона мовчала. Сонце, червоне і гнівне сідало на небосхилі. Внизу за прирвою немов розсипане велетенською рукою шуміло місто. Чорні фабричні димарі, як загрубілі пальці Праці, хмуро й перестерігаючи здіймались до неба й неначе грозились комусь.

Серце щеміло. Боляче, тяжко було дивитись на ці горді уста, тісно зложені, що немов заклились не випускати з себе муки, що стояла десь за ними в грудях.

— О, як мені жаль вас...—прошепотів я.

— Ну, прошу!—спалахнула вона.—Я не терплю жалю до себе!

Я зщулився. В саду було порожньо. Цікаві ворони дивились на нас з вершечків дерев і кра-

канням оповіщали одна одну про свої спостереження над нами.

— Так... — хрипло промовив я. — Значить, я їду од вас...

Треба таки розірвати цей ланцюг... Я цієї ночі постановив це.

Вона швидко глянула на мене й зараз же одвернулася.

— Через що? — тихо й покірно вирвалось у неї.

— «Через що?» Через те, що в мене немає сили потягнути вас з собою, немає голосу крикнути вам «іди!!..» Слухайте: ходіть зо мною, ходіть туди, до тих, що отовплені гидотою, тьмою, страхіттям життя. Ходіть, вони так потребують Краси, радощів життя. Вони так ждуть вас!..

— Який ви чудний! Я ж нічого не знаю, не вмію...

— Нічого! Ви тільки полюбіть їх, ви тільки з'умієте зрозуміти їх. І ви зробите чудеса. Ви тільки прийдіть до них, покажіть їм себе і цим ви вже багато зробите. Цим ви скажете їм: «Браття! Дивіться: життя повинно бути прекрасним, життя повинно бути таким, як я. Сміліше ж, одважніше, товариші, у бій за прекрасне життя!» І, повірте, вони зрозуміють вас, вони скоріше повірять вам, ніж десяти агітаторам, вони будуть боготворити вас, вони у проміннях Краси омиють сажу й бруд нещасття, вони заплачуть і стануть левачами. Ах, ходіть, Єлено, до них!

— Смішний ви, Петровичу! Я чужа їм, вони мені чужі...

— Нічого! Ви змиєте душу свою в їхніх слюзах, ви зіллєтесь з їхніми бажаннями і станете рідною їм. І ви ж самі, самі ви будете жити! Ви не зарієте свого талану, а понесете туди, де він

найбільш потрібний, і життя сторицею оддасть вам за його. Треба тільки струсити з себе все старе, цей гнітучий туман виховання вашого, який душить вас, Єлено!

Вона мовчала, а я жадно ловив на її прекрасному лиці хоч маленький рух згоди.

— Ні, Петровичу, — рішуче й холодно глянула вона на мене. — Я не можу... Я нездатна до цього. Мене арештують, посадять в тюрму... Ну, у мене не хватить сил... Ну, ходім додому, пізно вже...

Між нами стала похмура, холодна стіна мовчання. Сонце, не бажаючи більше слухать нас, розгніване, червоне зайшло за темну смугу ліса й тільки крайнебо немов засоромлене палало і червоніло над містом. Ворони, занудившись мабуть слухати нас, замовкли й чорними плямами стирчали поміж віттями.

— Ну, ходіть ж, Петровичу — м'яко прошепотіла вона.

Я не хотів пускати до себе в душу це шепотіння, але воно м'якою, пронириливою хвилею пролізло в груди й там почало щось танути, розливатись теплом по всьому тілі й підступати риданням до горла.

А вона, помовчавши, знов зашепотіла:

— Ви сердитесь на мене? Сердитесь? Але за віщо? Хіба ж я винна, що я така? Не треба, Петровичу... Будемо, як перше... Мені так тепло, гарно з вами... Ті всі такі брудні, а ви чистий... Ну, не гнівайтесь, любий, милий...

І вона ніжно поклала свою руку на мою.

А я... я не одкинув її, не пішов до тих димарів, а безсило припав до цієї теплої, м'якої ручки й боявся дати волю риданням, бо вони, здавалось мені, будуть такі великі, що заповнять со-

бою весь простір між цим садом і тими несмілими зірками. А вона тихо гладила мене другою рукою по щоці й питала:

— Ми не розлучимось, Петровичу? Ні?

— Ні, ні... — шепотів я.

Але ми розлучились, бо в ту ж таки ніч мене арештували знов.

Я просидів сім місяців. Просидів і не знав, що сталось з Єленою за цей час; але, коли мене випустили, я в той же день покірний ланцюгові, що дуже потягнув мене за собою, побіг до неї.

Я був певний, що вона не продала себе. Це було б так дико, так безглуздо! Вона ж сама казала, що ми не розлучимось.

Серце замірало страшенно.

Ось уже й той будинок, де жила вона, до якого ми раз-у-раз підходили так помалу й так довго стояли завжди коло його. Ось і швейцар з тою самою сонною, сердитою пикою. Любий, хороший швейцар! Сходи... двері, та сама табличка, дзвінок... Ні, вона не могла продати себе!

Я надушив дзвінок і мені здалось, що я надушив своє серце, яке од цього спершу замерло, а потім стало дуже битись, захоплюючи дух.

Чиясь хода... весела, прудка... Вона?..

Ні, це тільки Петрусь. Любий хлопчинка!

Він здивувався, потім так лукаво зрадив і побіг, щось кричучи й підстрибуючи.

Я ждав, що зараз буде друга хода, легка, радісна, поспішна; зачується шарудіння сукні, схвильоване: «Петрович!!»

Але ні ходи, ні шарудіння не чулось. Замість них прибіг знов Петрусь і весело крикнув мені:

— Мама просить вас до їдальні... Ми обідаємо..

Тоді я зрозумів, що вона продала себе. Я це виразно зрозумів, як ввійшов у їдальню й побачив, що в ній немає ні гостей, ні блиску й розкошів, ні гордої прекрасної голови Єлени. Розуміється, вона потягнула все це з собою, продавшись якійсь золотій свині.

За столом сиділа тільки тітка, Катря, безліч дітлохи та якась прилизана, згорблена особа з ополоником в руці; одна з тих скромних, непомітних осіб, яких приймають ніби з філантропії, але які служать в родині й за економку, й за куховарку, й за няньку, покоївку і т. д. Вона сиділа якось кам'яно і навіть не глянула на мене.

Тітка привітала мене здивовано, але ласкаво.

— Де ви зчезли так раптово? Ми думали, що ви померли, хотіли вас одшукати, але не знали адреси вашої... Сідайте, будь ласка... Єлена так скучала за вами...

— А вона тепер де? — глухо спитав я.

— Ах! — змішалась вона чогось. — Єлено! — повернулась вона в той бік, де сиділа особа. — Тебе не впізнали...

Сковеркане, худе, довге лице глянуло на мене й важко, болісно скривилось-посміхнулось.

О, боже, що це було за лице! Ця посмішка, цей погляд його з такою страшенною силою штовхнули мене в душу, що там усе в якімсь дикім, безпардоннім, страшнім хаосі зашуміло, забилося, завертілось. І я почув тоді, що од цього штовхання ланцюг мій захитався й затріщав.

А воно це худе, довге, скалічене віспою лице ніби навмисне, щоб виразніше виявити свою гидоту, почервоніло, задріжало й з тяжкою, винуватою, повною сліз посмішкою дивилося на мене.

Я привітався з нею, але бачив тільки кінчик

підберіддя, в віспених ямках котрого огидливо блищали краплі поту.

Здається, ми сіли. Вони мені щось говорили, оповідали, питали. І треба було слухати, відповідати, питати. Треба було рухати язиком, думками, треба було показувати, що нічого особливого не трапилось, що там навкося од мене не було нічого страшного, що якась сила не рвала, не викручувала з душі моєї ланцюга.

Було щось дике, щось безглузде, страшне у всьому цьому. Було схоже на те, ніби ми посадили мертвяка між собою, втиснули йому в руку ложку й балакали про його ж. Діти гвалтували, сварились і весь час чіплялись до Єлени, вередливо вимагаючи од неї то хліба, то води, то того, то другого. І вона, та, що колись одним окриком примушувала всіх дітей сидіти тихо в дальніх кімнатах, тепер покірливо й мовчки робила все, що ті хотіли.

Ні, мені треба було зітхнути на всю душу, озирнутись, зструсити з себе хоч частину цього величезного гніту. Це ж був абсурд! Вона ж була тут, тут! Ось же вона сидить, ось її голова; руки, плечі, ніс, очі. Де ж той гордий погляд королеви, де сила, де те, що риданням великої, солодкої туги давило мені груди, де воно, куди пішло? Вона ж, Єлена тут за цим столом! А де ж ті, що грубими голосами співали їй славу? Де взялось те, що з такою жалістю, з таким болем рве кільця такого міцного, гарного ланцюга? Що ж воно таке це і те?

Ні, мені треба було хоч трохи зітхнути.

Здається, я прощався з ними, здається, переходив через якісь кімнати, здається, посміхавсь комусь.

Потім я одягався у сінях. Вона стояла біля мене й дивилася кудись на груди мені.

— Єлено Михайлівно!..—з одчаєм глянув я просто їй в лице. (О, яке воно було скалічене, коструbate, жалісне!)—Як... чому ви... Як ви не вбили, як ви могли не вбить себе?!

Кострубаті щоки зробились їй жовтішими. Вона, дивлячись мені на груди, глухо одповіла:

— Звикла... Спершу я й хотіла вбить себе, але не хватило сил... А потім звикла...

Ах, так! Я й забув про звичку, про цю пілюю, яку преподносить природа людині, засолоджуючи свої мерзоти.

— Але ж... Вибачте мені, але я не розумію нічого... Мені так жаль вас.

Вона не спалахнула, як тоді над прірвою, вона тільки насмілилась глянути мені в очі й, потупившись, тихо промовила:

— Спасибі... Ви все такий же... добрий...

— Але ж як ви живете тепер? Де всі ті..?

— Поклонники? — глянула вона кудись у куток.—О, вони всі розбіглись зараз же після хвороби... А живу я... Треба якось жити... Я маю обов'язки до тітки й родини її... Потім... — вона несміло глянула на мене.—... Потім я помагаю трохи тому, до чого ви колись кликали мене... Ах, до речі, Петровичу! Чи то пак, Миколо Петровичу... Вибачте, я...

Вона засоромилась од своєї смілости, од того, що перше робила так запевнено й гарно. У грудях мені боляче занило: то рвались останні кільця.

— Так я хотіла вам сказати... Перекажіть, будь ласка, вашим товаришам, що ті заборонені книжки, які я повинна була взяти до себе, у мене вже... коли треба... я не знаю... Ви перекажете?

— Перекажу, перекажу...

Ланцюг рвавсь, одпадав з таким гострим, рвучим болем, що хотілось кричати.

Я одягся. Ми з тяжким, ніяковим мовчанням стояли одне проти одного й слухали, як ломались останні кільця.

І було щось страшне в тому, що ми слухали й розуміли, що ми слухали.

Десь щось упало, хтось голосно й сердито заговорив.

— Ну, до побачення! — хрипло сказав я, протягаючи руку.

— До побачення... Ви будете приходити до нас? — безнадійно прошепотіла вона.

Я почув, що цею безнадійністю вона одірвала саме останнє кільце, почув по тому болю, соромі, що запік мені в грудях.

— О, певно... — збрехав я і мені хотілось за цю брехню тут же вкусити себе за серце.

Я, як скажений, вистрибнув на сходи, збіг по них униз і зупинивсь на вулиці.

Кінець. Ланцюг був порваний, а в серці гострим болем чулась рана.

"ПРИНТАДРО"

„Солдатики!!“

Малюнок із селянських розрухів

Ранок, сірий, холодний, мартовський ранок. Хмари темним, густим димом нависли над селом і незграбними величезними клубками низько повзуть кудись далеко-далеко. Січе пронизуватий, тонкий дощик і сріблястим порохом покриває і хати, і землю, і жовто-зелену травичку, що з'явилась з-під снігу.

В кінці вигону села, на самій дорозі стоїть велика валка селян і чогось чекає. Худі, бліді лиця їх похмурі і болісно сердиті, очі дивляться кудись у поле за невеличкий лісок, де ховається шлях із села. А з села то по-одинці, то купками, все підходять люде: чоловіки, діти, баби, навіть старі діди. Підходячи, дивляться на лісок і похмуро питають:

— Нема ще?

— Нема. Щоб їх і до віку не було.

Стоять більше мовчки, перекидуючись короткими словами, та іноді тихо заплаче яка баба. Але її зараз же зупиняють, суворо заспокоюючи:

— Каже-ж тобі дядько Явтух, що нічого не буде... Годі...

— «Не буде»... А як стрілятимуть? Он як у Кавунівці...

— Ет!.. Мовчи краще!.. І без твого плачу тут... гірко... Стрілятимуть, то й стрілятимуть... Однак з голоду здохла б.

— Дітки ж у мене...

— І дітки повиягувались би...

В валці тихо розступаються і до баби підходить невеличкий, сухенький чоловік в рудій рідкій свиті.

— Плаче? Боїться?—повертається він до всіх, ледве-ледве усміхаючись доброю, ясною усмішкою.

— Стрілятимуть, каже...—одповідає хтось похмуро і твердо.

— Хм...—не кидаючи усмішки, дивиться чоловік на бабу твердим, ясным поглядом.

— У Кавунівці трьох убили,—знов схлипує баба, дивлячись кудись убік червоними, заплаканими очима і видно, як чисті сльози котяться по глибоких зморшках худого, негарного лиця і падають на подрану свиту.

— Не бійсь, Ярино, не стрілятимуть,—тихо і не усміхаючись уже, говорить Явтух і щось таке тверде, ненарушимо ніби світиться на його маленькому гостренькому лиці, що не тільки бабі, а й усім стає якось легше і, здається, що й справді не стрілятимуть.

Балачки стихають, потім знов десь виривається гіркий, неупиний плач, повний муки і страху перед тим, кого тут чекають, які мають стріляти. І знов Явтух іде туди, знов чується його твердо-спокійний голос, і знов на якийсь час стихають і плачі, і балачки; тільки чути, як десь на селі виє голодна собака, мов прорікаючи щось страшне, холодне, тяжке.

Але ні плачі ці, ні цей понурий, мокрий ранск не можуть зігнати з Явтухового лица того спокою й твердої віри, що світиться в маненьких сіреньких очах. І всі вірять, хотять вірити йому. І ніхто вже не дивується тому, ніхто не питається, як то так сталося, що цей Явтух, якого мало навіть і примічали в селі, тепер мов староста або старшина між ними.

А сталося це якось зовсім несподівано. До вчорашнього дня жило собі село, як і перше: голодали, боліли, умірали; хіба що відзначалося тепер тим, що стали ходити якісь чутки між селянами, ніби скрізь встають мужики на панів і одбірають собі їхню землю. Але тільки й того; говорити, говорили, а щоб самим зробити—чогось не робили, а як ходили до пана Партнера в економію на роботу за 10 копійок у день, так і тепер поневірялись: їли в тиждень раз якесь варево із самої води та двох-трьох картоплинок чоловік на п'ять, ховали мертвих десятками на день та про себе з ненавистю лаяли і Партнера, і земського начальника, навіть самих себе.

Аж ось одного дня з'явилися на селі мало не коло кожної хати якісь бумажки, невідомо ким підкинені. Стали селяне читати їх і, хоча добре не розібрали усього, але зрозуміли, що то про їх там написано, про той голод, яким вони моряться тепер, про панів, що обдирають мужиків, про царя, що гуляє та п'є за мужицькі гроші, про попів, що задурюють голови. Село мов прокинулось. З якоюсь дикою ненавистю і злістю закипіли балачки по хатах, з якимсь невідомим досі гострим боєм стали згадуватись тепер всі муки і здирства Партнера. І хоч ходили тепер до цього німця за ті ж таки 10 копійок, але не було вже тої покірливості і боязкого підлизування,

з яким уперед кожний випрохував у його роботи: суворо і похмуро робили вони на його, ніби чогось чекаючи.

Прочитав таку бумажку і Явтух. Прочитав раз, прочитав удруге і дуже замислився. Тихо він ходив по селу перше, мало хто чув від його якоїсь довгої розмови, а тепер ще більше затих, щось думаючи, твердо склавши тонкі свої губи і дивлячись кудись далеко ясними невеличкими очима. Так думав він щось днів зо три. Потім одного ранку пішов до старости, побалакав з ним, а на другий день соцькі вже заходили до кожної хати і скликали всіх до волости на сход.

— Чого то?—питали здивовані люде.

— Там узнаете,—знехотя кидали соцькі і йшли далі.

На другий день мало не все село зійшлося перед волостю і, гулко розмовляючи, чекало старости і писаря. Староста—чорний, незграбний чолов'яга вийшов, щось бовкнув до селян і раз-раз же одійшов убік, уступаючи місце Явтухові, що стояв псаду і мов тільки й чекав цього. Явтух вийшов наперед, тихо підняв картуза до громади і знов щільно насунув його на своє рідке русаве волосся. Бліде, зморене холодом і тяжкою роботою лице його було гостро-спокійне і тверде; тільки невеличка борідка часами здригувалась та з грудей виходило довге задержане зітхання. Він голосно і дзвінко почав говорити. Спершу путався в словах (хоча не соромився цього), запинався, але чим далі то більше і більше розходився і, мов одрубуючи кожне слово, бив ними по серцях громадян, що як зачаровані слухали його.

— Правду! Правду тут написав хтось до нас у цих бумажках,—дзвенів його голос над похиленими головами.—Обкрадають нас... Гра-

бують... А ми робимо... мовчимо... Хто за нас заступається?... Царь? А де-ж він?... А чому-ж він нічого не одказав нам, як ми просили, щоб нам земство видало з казни хліба?... Нема... А де ж ті гроші, що ми даємо що-року?... Нас, як собак, скрізь женуть... «Іди, кажуть, мужик!» А хто робить, як не мужик!.. Та й мовчати?... Годі!.. Он кавунівці пішли до свого пана, забрали хліб.. І нам треба йти... Треба, люде! Бо подохнемо все одно... І всім треба... Треба неправду вигнати... Скрізь тепер неправда... І ми неправду робимо. Не по правді й ми живемо! Сказано: «в поті лица їж хліб»... Хто так не робить—не по правді робить. І хто помагає цьому—і той не по правді робить. А ми підсобляємо панам робити неправду... Ми робимо за них, а вони тільки їдять та п'ють за нас... Неправду і ми робимо... І скрізь так! Скрізь мужики роблять неправду цю... За це й терплять.. За що, кажуть, бог карає мужиків? Хіба ж вони, як ті пани, живуть, не працюючи, не заробляють потом гірким шматок хліба? Мало того! По дурному заробляють, по дурному й мають. Неправду роблять, неправду й мають. Коли не буде мужик робити на пана, не буде й неправди, гріха робити... А доки робитиме, доти й горюватиме... От так!.. Треба вбити неправду, тоді й всім легко буде... Треба, щоб робили на святій землі, як повелено було: «в поті лица їж хліб». Правду написано в бумажках; те що... як там сказано... Що той... що той має право на землю, хто робить на ній!.. О!.. Ми робимо—наша й земля... Кавунівці догадалися і беруть... І нам треба одібрати у пана землю... Треба неправду убити... Та й не у одного Партнера... Не тільки у нашого пана, а у всіх... Бо що-ж нам з того, що ми заберем у свого, а не-

правда та житиме круг нас... Щоб ніде не було неправди, щоб ніде не було панів!.. О!.. Треба йти до всіх панів і у всіх одбірати. Хай роблять у поті лица... З свого села треба йти у всі села... У Хведорку, у Білі Берези, у... Скрізь, скрізь... Тоді тільки не буде неправди... Тоді і самі гріха не матимемо. От що я хотів казати, люде!

Явтух замовк. Хвилину всі стояли мовчки, мов ще чекаючи, потім раптом заговорили всі разом, товплячися біля Явтуха, перегукуючи один одного, сварячись комусь кулаками, лаючись і подекуди навіть плачучи.

Довго гомоніли. А ввечері з'їхалися біля Явтухової хати і тихо посунули по темній вулиці довгою низкою повозок.

На передньому возі їхав Явтух з Миколою, високим гарним парубком і пильно дивився вперед. Було темно і на горі в економії, і внизу у селі; тільки там і там жовтіли в білих стінах невеличкі віконця та сунули небом чорні та понурі хмари.

Біля воріт уже чекала їх челядь, яку поставив Партнер, якось узнавши про сход.

— Хто їде?—гукнув хтось біля воріт, коли Явтух зупинив коней.

— Свої.

— Хто свої?

— До пана.

— По віщо?

— По той хліб, що нашими руками склав в своїх клунях. Одчиняй, Іване!—спокійно скінчив Явтух.

— Ваш хліб? Ваш хліб?..—раптом скажено вискочив з-за воріт сам Партнер, що, не покладаючися на челядь, сам став берегти економію.—

Ах ти-ж, злодію! Вон звідци (погана лайка)! Вон, щоб вашого і духу не було біля моїх воріт! Я вам покажу ваш хліб.

— Оступися, чоловіче добрий,—спокійно затремтів Явтухів голос,—бо переїду! Н-но.

Коні рушили.

— Іване!.. Бий їх!.. Бий по конях!.. Не жалій!..

І не скінчив: якісь руки тісно вхопили його ззаду, боляче зімняли всього і наче дитину однесли до покоїв.

— Ховайтеся у хату та краще мовчіть,—ставляючи його біля ганку, промовив тихо Іван і пішов за возами, що сунули вже до амбарів.

Партнера мов пришибло. Він справді сховався в покої і тихо сів на якийсь стілець, нічого не чуючи. Довго він так сидів, не слухаючи і відповідаючи якоюсь нісенітницею на слова і питання переляканої жінки та дітей, довго щось думав, потім встав, одягся, як у дорогу і виїшов у двір. Там було тихо і темно як у могилі, тільки біля амбарів вешталися люде і видно було при світлі засвічених лихтарів, як вони щось носили на плечах до своїх возів. Постоявши трохи, Партнер рушив до стайні, засідлав коня, сів і потихеньку виїхав. Поминувши вози, він раптом повернувся і закричав на весь двір:

— Прощайте!.. Хутко побачимося.

— Хто то?—спершу не пізнав де-хто з селян його голосу.

— Партнер!

— Ей ви! Мурляки!.. Чуєте? Хутко побачимося, бо вранці солдатськими пулями будете ділитися!..

— Проїжджай, проїжджай!—гукнув Іван.—Та богові дякуй, що живий їдеш. Німець чортів.

— Прощайте! Побачимо ще!—ще раз долетів голос Партнера, змішаний зі стуком копит і в дворі знов стало тихо.

Ділили до півночі. Потім так само тихо і поважно виїхали і кожний повертав додому, промовляючи:

— Добра-ніч... Спасибі...

— Собі дякуй!—одповідав за всіх Явтух і кожному додавав:

— Завтра-ж не забувайте у Білі Берези... До пана Саминського...

— А як же!..

Весело запалали печі по хатах; весело, радісно уперше за три-чотири місяці снідали селяне тою ніччю. Поснідали й поснули. Але не вспіло¹ ще на дворі добре посіріти, як до Явтуха прийшов Іван і, поздоровкавшись, суворо промовив:

— Солдати йдуть.

— Хто? Які солдати?—не зрозумів спершу Явтух, але зараз же догадався і також понуро додав:

— Звідки знаєш?

— Вернувся німець. Жінка і паничі самі ріжуть курей... Обід готують охвицерові, що йде з солдатами з города... Стара Явдоха казала. Вранці й будуть.

— Скликай людей на вигон!

І от вони сходяться тепер і чекають солдатів. Явтух ходить від купки до купки, од чоловіка до чоловіка й підбадьорює.

— Та не стрілятимуть же вони!—аж скрикував він, трохи нетерпляче, коли хто не вірив або сумно хитав головою.—Не можуть вони стріляти! За віщо ж? За правду? Та й хто ж стрілятиме? Наші ж, ті ж таки мужики... Подумайте ж самі..

— А в Кавунівці убили ж трьох?

— Ет! Ви з тою Кавунівкою! Убили, бо... не знали?

— Як то не знали? Аджеж бачили, кого стріляли?

— Бачили! Та тільки й того, що бачили! Ніхто їм не розказав нічого, не довів, чого і як забрали хліб... То й мусіли стріляти. Хіба солдат той знає? Хіба він бачить, що не по правді стріляє? Розказати треба... Треба сказати, на кого вони руку підіймають... На своїх же? На батьків, на братів... Бога ж побійтесь, як же вони стрілятимуть? Ні за що не стрілятимуть!

— Дядьку Явтуше!—раптом вмішується до балачки Микола:—А як тее... як стрілятимуть, то тікати, чи битися з ними?

— Хм... Як стрілятимуть... Не можуть вони стріляти! Це ж як божій день... Хіба ж ми злодії, чи розбишаки які?

— Я буду битися! Все одно!—постановляє Микола суворо. Балачка переривається і всі ще пильніше починають дивитися на смужку ліса.

— Ідуть!—раптом зразу виривається шепотом у багатьох і наче хвиля розкочується по валці й ніби пронизує всіх холодним щемлінням десь далеко у серці. Розмови стихають і всі напружено дивляться на щось сіре і довге, що повзе з-за лісу по чорному з'ораному полю. Бліді лица поблідли ще більше, засвітилися мукою; груди важко, глибоко зітхають, мов на всіх навалилася якась непосильна вага.

А сіре повзло та повзло, мов велика гадюка, та скручуючися по дорозі, то розтягуючися у довгу, рівну низку.

— З ружжями!—тихо промовив хтось. Всі заворушилися; десь захлипала жінка, запищала дитина, але їх зразу спинили й всі знов наче по-

кам'яніли, очей не зводячи з гадюки, над якою справді можна вже було розгледіти рівну гостру щітину з рушниць.

—А-о-о!—зачулась ще здалека якась команда офіцера, що їхав поруч з гадюкою на коні, то випережаючи її, то знов зупиняючися і озираючи всіх.

Селяне знов заворушилися, зачувши різкий той крик, і ще більше зблідли. Позаду хтось молився, хтось знов тихо захлипав, але їх уже не спиняли. Всі не спускали очей з сірої гадюки, що вже переверталася помалу у рівний живий сірий тин людей. Цей тин ішов рівно, прямо, гулко ступаючи сотнею ніг по калюжах і, здавалося, нічого не бачив і не чув перед собою крім свого офіцера.

Ось ближче і ближче... Ось можна вже розгледіти, скільки їх, можна вже бачити, що то не вороний, а буланый кінь під офіцером, навіть видно, як повертає цей офіцер голову до тину і щось говорить до його. Ще ближче... Зовсім близько. Видно червоні, заляпані грязюкою лиця, видно жовте, безвусе, прищувате обличчя білявенького офіцерики в сивій шинелі, чути дружне шльопання ніг по грязюці.

— Пол-рота-а стой!—вмить хрипло виривається з горла офіцерики.

Тин як прикіпає; тільки щітина, майнувши ще раз над головами, ховається між сірими шинелями.

Офіцерики кинув оком на мовчазну валку селян і, скочивши з коня, тикнув повод якомусь солдатикові, що зараз же підбіг до його.

— Оправіться!—буркнув офіцер до солдат. Ті зразу зворушилися, засякали носами, закашляли, загомоніли, не спускаючи пильного погляду з нерівної різнокольорової похиленої валки селян.

— Ну!!—повертаючися до цих, промовив звисока офіцерик.—Ви чого тут зібрались?

Селяне мовчали.

— Ну?—піднімаючи голос, гукнув офіцер.—Я кого спрашиваю? Чого здесь зібрались? Ограбили, а тепер просить вишли?

— Ми нікого не грабили,—глухо, але спокійно обізвався хтось із валки.

— Что?.. Кто там говорит, вийді вперьод!

Із валки поважно виступив Явтух і став попереду, ступнів на п'ять не доходячи до солдатів.

— Что говоришь?

— Я кажу, що ми нікого не грабували... Ми не злодії і не грабителі.

— Вот ка-ак!—злісно-насмішкувато протягнув офіцер.—Так чого же ви вишли сюда?

— Ми вийшли, щоб спитати вас, чого ви идете у наше село?..

— Что-о?.. Ах, ти ж морда хохлацкая!.. Посмотріте на него. Да ти знаешь, морда ти етакая, что я тебя за етот твой вопрос до смерти засеку!.. Марш в деревню і щоб я ні одной вашей рожі не видел, пока не позову!..

— Ми собі підєм,—спокійно знов почав Явтух.—от ви скажіть, чого ви идете до нас... Ми...

— Малчать!—вмить скажено заверещав офіцерик.—Марш в деревню!.. Пол-рота! Смирно...—Солдати витягнулися. Селяне заворушилися.—В деревню, мерзавци! Я вам покажу, чого ми пришли...

— Ми не підємо в деревню!—глухо промовив Явтух не ворущачися.—Нема вам чого нам показувати... Нема за що нам показувати... Солдатики!—вмить підняв він голос і ступив трохи вперед.—Невже ж ви піднімете на нас руку? Невже ж...

— Малчать!..—несамовито-люто перебив його офіцерик, почервонівши, як жар.— Полпрота! Смірно! Рразойдісь... тебе говорю!..

— Солдатики!.. Не слухайте його!..—ще голосніше задзвенів Явтухів голос.—Послухайте мене!... Послухайте нас! Ви ж не знаєте, за що ви нас стрілять хочете... За правду!.. За святу правду! Ми ж не грабили...

— Рразойдісь, говорю!..—перелякано і злісно закричав офіцер, бачучи, як солдати почали ворухитися і передивлятися між собою, пильно слухаючи Явтуха.

— Прота! Слушай!.. Рразойдісь, говорю, інаče я вас перестреляю, как собак!

— Не слухайте, любі, не слухайте!—хапаючись і простягаючи вперед руки, мов бажаючи спинити їх, закричав Явтух, а всі селяне, мов і собі вкладаючи всю душу в його слова, напружено, жадно слухали і навіть потроху посовувалися за ним.

— Ми не грабили!.. Ми ж з голоду вмірали!.. Ми ж самі заробили той хліб, що забрали!.. Послухайте!.. Хіба ж ви забули? У вас же є батьки, матері!... Ми ж ваші батьки, ви ж такі, як ми...

Солдати почали ще більше ворухитися і стурбовано передивлятися між собою, щось навіть шепочучи. Офіцерик з червоного зразу зробився білий, як крейда і для чогось став витягати дріжачими руками шаблю, яка, як на те, не виймалася.

— Не слухайте ж, не слухайте його!—аж розкочувався повний муки, надії й страху Явтухів голос:—киньте ружжя! Ми ж не бажаємо вам зла. Ви ж не можете зробити такий страшний гріх!

— Рразойдісь!—вихопивши нарешті шаблю

і виставивши її наперед закричав офіцер.—Последній раз говорю: рразойдісь... Стрелять буду!

— Не стріляйте, не стріляйте, не слухайте його!

— Ррота! Слушай!

— Не слухайте, не слухайте!..

Солдати, зачувши команду, зразу стихли і насторожилися.

— Солдатики!...—викрикнув Явтух з таким боєм, з таким одчаєм, що в валці мов прокинулися всі, а солдати аж здригнулися разом і похмуро глянули на офіцера. Серед селян зразу піднявся плач, крики, стогнання. Офіцер ще більше зблід і навіть на хвилину зупинився, боячись командувати, але зараз же схопився і диким якимсь голлссом закричав:

— Слуша-ай! Прямо по мішеням... Пальба-а ротою!...

Солдати, як машини, разом підкинули рушниці і виставили їх проти селян. В валці аж ухнуло і де-хто навіть кинувся назад, але більшість твердо стояла і ненависно, злісно дивилася прямо перед себе, навіть не ворущачись...

— Стійте, стійте!—аж хитнувся Явтух,—вислухайте тільки! Вислухайте!.. Тоді ви і самі не стрілятимете! Вислухайте, рідні... Пустіть ружжя!... Тільки ж вислухайте... Тоді хоч і стріляйте... Ви ж нічого не знаєте... Він не хоче щоб я вам сказав, він боїться... Бачите, він боїться...

Між солдатаками наче пройшло щось, рушниці почали несміло хилитися, хтось важко з них зітхнув, а з задніх рядів навіть почувся:

— Треба вислухати! Хай говорять!

Офіцера мов опарило. Він весь аж дріжучи, повернувся до роти і хриплим, переляканим гололссом закричав:

— Молчать!.. Застрелю! Смірно!..

Але солдатики вже почали ворушитися, хоча передні ряди й закам'яніли.

— Бачите, бачите, як він боїться, щоб ви не слухали! Слухайте, браття, слухайте!...

— Пол-ррота! Слуша-ай!—заверещав несамо-вито офіцер. І не пам'ятаючи себе, скомандував:

— Плі!

Але з заднього ряду зараз же хтось разом з ним крикнув:

— Не стріляй, братця!

Червоні обличчя солдатів пожовтіли, рушниці задріжали у руках, але ніхто не вистрілив, тільки ззаду почулося:

— Хай уперед мужик скаже!

Офіцер мов збожеволів. Він з скаженим хрипом, бризкаючи піною, що виступала у кутках його уст, кинувся до якогось солдатики, щось захрипів до його, зашарпав за рушницю, потім круто повернувся, озирнувся як застуканий звір і, підскачівши до Явтуха, зо всього розмаху рубнув його шаблею. Знов у валці ухнуло і розкотилося страшним словом: «Явтуха зарубав!» Але не вспів офіцер озирнутись, як з валки з підійнятою ломакою, з блискучими очима вискочив Микола і, щось беззв'язно ревучи, з свистом опустив її на голову офіцерові. Зачувся тріск, мов щось розбилося, і офіцер, захитавшись, упав на мокру дорогу.

Коли селяне й солдати збіглися до Явтуха та офіцера, обидва вже були мертві.

Явтух правду сказав: солдати не стріляли. Мирно й сумно побалакавши з селянами, вони тихо рушили назад, несучи за собою тіло убитого начальника. А в другий бік верталися селяне з другим мертвим начальником — Явтухом.

ЗМІСТ II-го ТОМУ.

1. Дим	ст.	3
2. Темна снла	"	29
3. Хто ворог	"	45
4. На пристані	"	67
5. „Уміркований“ та „ширий“	"	87
6. Раб краси	"	103
7. Малорос-європеець	"	127
8. Голод	"	143
9. Честь	"	159
10. Ланцюг	"	177
11. „Солдатики!!“	"	199

Винниченко В. [891.79-32 (В. II. 01)].

1923.—Твори. Том II.

Харків — Київ. Кооперативне видавництво „Рух”.
Державний трест „Київ-Друк”, друкарня 8 ма, вул. Л. Тол-
стого (був. Караваївська) ч. 51 (18×12). Стор. 214+2 нен.
др. 3000 прим.

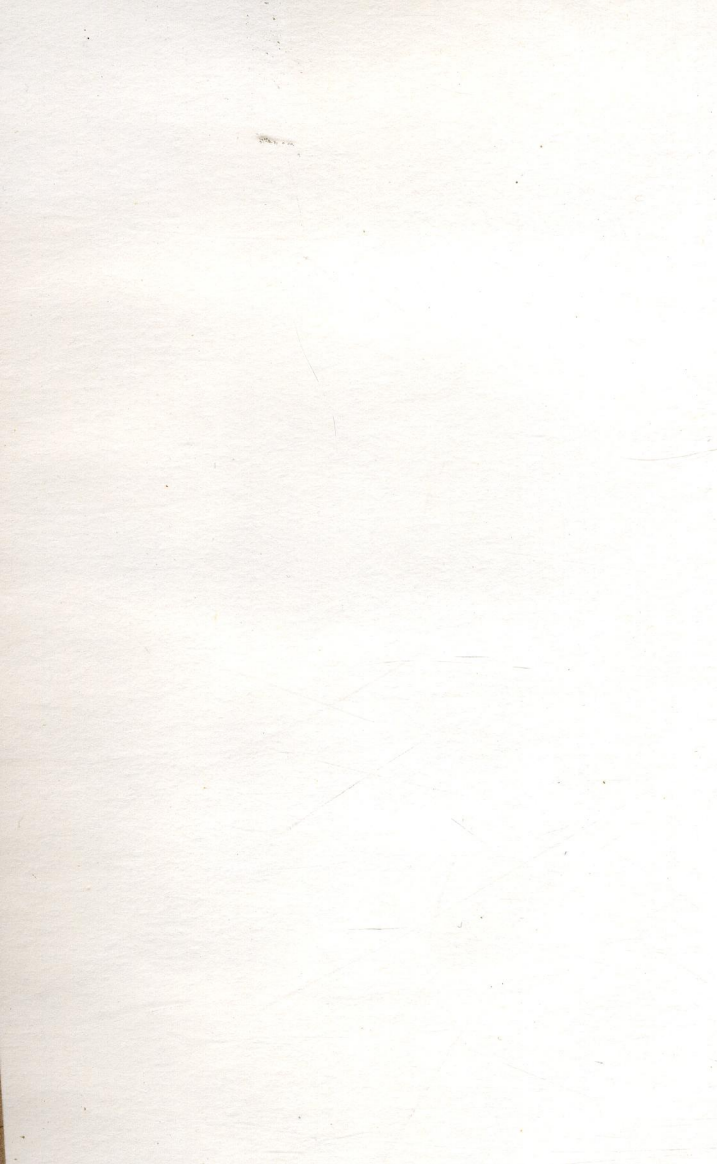
Op. 42K.

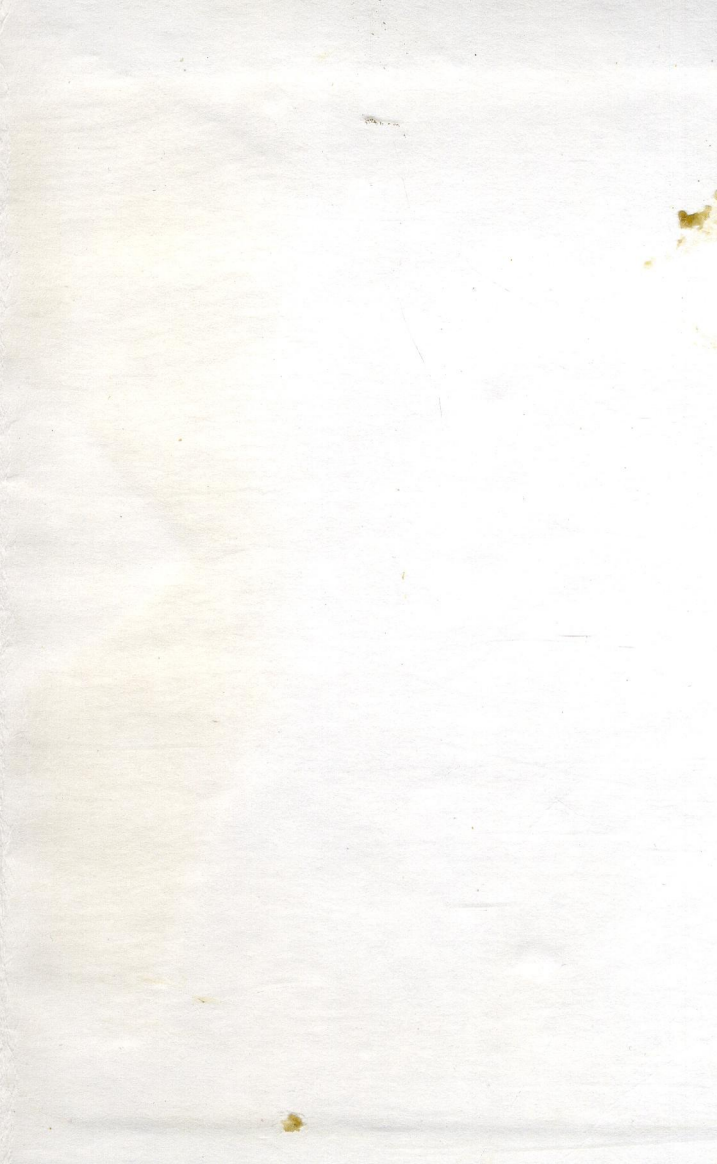
(1986)

PA

858

MAISON IN

PA

858

4